

Andrzej DUDEK

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

andrzej.dudek@uj.edu.pl

ROSYJSKIE SPOŁECZEŃSTWO WOBEK WOJNY Z UKRAINĄ (2022-2025)

ABSTRACT **Russian Society Facing the War against Ukraine (2022-2025)**

The main focus of interest in the paper is the issue of dynamics and forms of expression of views and attitudes of Russians towards the invasion of Ukraine. An attempt to stress the importance some circumstances influenced by the war has been made (the growing number of the dead and wounded soldiers, inflation, difficulties in healthcare access, increasing army expenditures, rising gas prices, sanctions imposed on Russia). Some forms of the society reactions towards war have been analyzed. A significant part of the text is devoted to the utterances of Russian religious leaders commenting on the war. Diagnoses of the social situation in Russia formulated by Russian writers opposing the war (D. Glukhovsky, B. Akunin, L. Ulitskaya, M. Shishkin, S. Lebediev) and those supporting the invasion (Z. Prilepin, A. Prokhanov) have been considered as well. The summary draws attention to the high percentage of Russians supporting the war. Attempts at adaptation to the life under the war shadow have been indicated either. The war has revealed some characteristic features of contemporary Russian society: it's dependence on the authority, predomination of attitudes marked by passivity and opportunism, lack of motivation to reflect on the issue of individual and collective responsibility for the invasion.

Keywords: Russian invasion of Ukraine, Russian society, individual and collective responsibility, Russian denominations, Russian writers

Słowa kluczowe: rosyjska inwazja na Ukrainę, społeczeństwo rosyjskie, odpowiedzialność indywidualna i zbiorowa, rosyjskie wyznania, rosyjscy pisarze

Celem niniejszego tekstu jest zobrazowanie dynamiki i form ekspresji poglądów i postaw Rosjan wobec trwającej trzy lata (od 24 lutego 2022 r.) inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Działania wojenne na terenie Ukrainy w oficjalnej rosyjskiej nomenklaturze noszą nazwę „specjalnej operacji wojskowej”. Udział w antywojennych protestach i „dyskredytacja Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej” są zagrożone karą do pięciu lat pozbawienia wolności¹.

Punktem wyjścia rozważań jest założenie, iż tocząca się już czwarty rok wojna spowodowała zmianę warunków życia Rosjan. Te okoliczności, w powiązaniu z nowymi, przyjętymi przez władze metodami oddziaływania na społeczeństwo, spowodowały zauważalną zmianę rosyjskich postaw wobec władzy i wobec toczącego się konfliktu zbrojnego. Opracowanie zakłada, że w omawianym okresie zmieniały się również sposoby manifestacji rosyjskich stanowisk wobec wojny i pojawiały się nowe społeczne reguły adaptacji do wymuszonych decyzjami politycznymi zmian reguł funkcjonowania społeczeństwa.

Materiał analityczny będący podstawą tego opracowania stanowią dane ośrodków badania opinii publicznej, takich jak: Centrum Lewady, The International Institute for Strategic Studies, Institute for the Study of War, Russian Field, Russian Analytical Digest, Chicago Council on Global Affairs, The Bell, Laboratorium Socjologii Publicznej. Wspomniane instytucje publikują zarówno rezultaty badań ilościowych, jak również efekty prób ujęć jakościowych (wywiadów, grup fokusowych i obserwacji uczestniczących).

Informacje zawarte we wspomnianych badaniach rosyjskiej opinii publicznej w niniejszym opracowaniu zostały skonfrontowane ze sformułowanymi przez wybitnych pisarzy diagnozami sytuacji społecznej w dzisiejszej Rosji. Pod uwagę wzięto opinie wypowiedziane zarówno przez krytycznie nastawionych do władzy pisarzy-emigrantów, jak również głosy pozostających w kraju reprezentantów środowiska pisarskiego, otwarcie popierających prezydenta.

SPOŁECZNIE ODCZUWANE SKUTKI WOJNY Z UKRAINĄ

Według szacunkowych danych Instytutu Studiów nad Wojną do początku stycznia 2025 r. liczba rosyjskich strat osobowych przekroczyła 172 tys. zabitych i 611 tys. rannych żołnierzy (w tym 376 tys. – z ranami powodującymi inwalidztwo)². Gospodarka rosyjska została przestawiona na wojenny tryb pracy dla uzupełnienia strat uzbrojenia i amunicji. Militarna produkcja w drugim roku wojny spowodowała wzrost PKB o 5% (jest on w tym wypadku zamrożony w uzbrojeniu, które w czasie działań wojennych może zostać zniszczone i nie aktywizuje innych sfer gospodarki). Wydatki Rosji

¹ Н. Ключевская, *Ответственность за дискредитацию использования Вооруженных Сил и действий госорганов РФ за рубежом: административные и уголовные санкции*, [online] <https://www.garant.ru/news/1536688/>, 15 XI 2024.

² Zob. Y. Clavilier, M. Gjerstad, *Combat Losses and Manpower Challenges Underscore the Importance of 'Mass' in Ukraine*, [w:] *The International Institute for Strategic Studies*, 10 II 2025, [online] <https://www.iiss.org/online-analysis/military-balance/2025/02/combat-losses-and-manpower-challenges-underscore-the-importance-of-mass-in-ukraine/>, 10 III 2025.

na cele militarne w 2024 r. osiągnęły 129 mld USD, co stanowi 32,5% budżetu federalnego. Owa wysokość nakładów wojskowych Rosji to efekt systematycznego, corocznego wzrostu (o kilkadziesiąt mld USD w każdym kolejnym roku), który następował od 4 lat: 2021: 48,9 mld; 2022: 80,5 mld; 2023: 93,9 mld³. Wydatki wojenne Rosji w 2024 r. doprowadziły do umniejszenia zasobów złota Rosyjskiego Narodowego Funduszu Dobrobytu (Российский Национальный Фонд Благосостояния). Te aktywa, według przepisów, mają służyć poprawie poziomu życia obywateli. Sprawozdanie Funduszu na dzień 1 stycznia 2025 r. informuje o pomniejszeniu zasobów złota o 100 t w porównaniu z okresem sprzed roku (wynosiły wówczas 359,8 t)⁴.

Społeczeństwo doświadcza także różnych pośrednich skutków wojny i sankcji nałożonych przez państwa zachodnie na Rosję, m.in. braku dostępu do wielu leków i usług medycznych⁵, obniżenia poziomu życia spowodowanego wysoką inflacją (według oficjalnych danych Rosyjskiego Urzędu Statystycznego [Росстат] w 2024 r. inflacja osiągnęła poziom 9,52%; w minionym okresie 3 lat wskaźniki wynosiły odpowiednio: 8,39% – 2021; 11,94% – 2022; 7,42% – 2023)⁷ i wzrostu kosztów utrzymania (m.in. w lutym 2025 r. opłaty za gaz dla mieszkańców wzrosły o 35%⁸, w lutym 2025 r. w kilku regionach Rosji doszło do ulicznych protestów spowodowanych wzrostem opłat za energię elektryczną⁹; średni wzrost cen produktów spożywczych w 2024 r. wyniósł 11,05%, na towary przemysłowe – 6,12%). Rosyjski Bank Centralny usiłuje stłumić wysoką inflację, ustanawiając wysoką stawkę bazową oprocentowania (w grudniu 2024 r. wynosiła 21%).

* * *

³ P. Luzin, *Russia's Year of Truth: The Runaway Military Budget*, [online] <https://cepa.org/article/russias-year-of-truth-the-runaway-military-budget/>, 15 III 2025.

⁴ Из Фонда национального благосостояния России «пропало» больше 100 тонн золота, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/02/21/izfonda-natsionalnogo-blagosostoyaniya-rossii-propalo-bolshe-100-tonn-zolota-a156013>, 22 III 2025.

⁵ Д. Таланова, *От войны нет лекарств. Почти 20% жизненно важных препаратов исчезли из российских аптек, в некоторых городах дефицит достигает 65%. Исследование «Новой-Европы»*, 9 XI 2023, [online] <https://novayagazeta.eu/articles/2023/11/09/ot-voiny-net-lekarstv>, 15 XI 2024.

⁶ W 2024 r. w Rosji zamknięto 160 szpitali i ośrodków zdrowia w związku z poszukiwaniem oszczędności wymuszonych wojennym trybem gospodarki. Zauważalny jest wyraźny wzrost tempa likwidacji placówek służby zdrowia w Rosji: w porównaniu z rokiem 2023 zlikwidowano ich pięciokrotnie więcej. Zob. *По всей России за год закрыли 160 больниц, чтобы сэкономить деньги на войну*, „Moscow Times” 2025, 20 II, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/02/20/v-rossii-za-god-zakrili-160-bolnits-chtobi-sekonomit-dengi-na-voinu-a155905>, 27 II 2025.

⁷ Росстат оценил инфляцию в РФ в 2024 году в 9,52%, 15 I 2025, [online] <https://www.interfax.ru/business/1003113>, 27 II 2025.

⁸ Е. Максимова, *Газ в РФ подорожал на рекордные 35%. Долго россияне будут спасать народное достояние?*, [online] <https://www.km.ru/economics/915418-gaz-v-rf-podorozhal-na-rekordnye-35-dolgo-rossiyane-budut-spasat-narodnoe-dostoyani>, 15 III 2025.

⁹ В российских регионах протестуют из-за огромных счетов за свет, [online] <https://novayagazeta.eu/articles/2025/02/22/v-rossiiskikh-regionakh-protestuiut-iz-za-ogromnykh-schetov-za-svet>, 15 XI 2024.

Tocząca się wojna, mimo że dla większości rosyjskiego społeczeństwa terytorialnie odległa, przypominała o sobie poprzez liczne straty osobowe, bezpośrednio doświadczane zwłaszcza przez rodziny poległych i lokalne społeczności, z których się wywodzili. Doświadczenie to jest ważnym zbiorowym przeżyciem dla rdzennych mieszkańców azjatyckiej części Rosji i rosyjskiej prowincji w europejskiej części kraju, skąd pochodziło wielu zmobilizowanych i poległych żołnierzy. Takie doznanie wpływu wojny było w tych zbiorowościach intensywnie przeżywane szczególnie ze względu na tradycyjnie kultywowane więzi rodzinne/klanowe i środowiskowe. Wielkie metropolie rosyjskie, ze względu na fakt, że wywodził się z nich relatywnie mniejszy odsetek zmobilizowanych (i co za tym idzie – relatywnie mniejszy odsetek poległych) oraz w związku z właściwą wielkim miastom anonimowością życia społecznego, nie doświadczały wojennej traumy w takim stopniu, jak prowincja. W relacjach niezależnych mediów pojawiały się informacje o tym, że wielkie miasta żyją tak, jakby wojny nie było: pełne są restauracje, kawiarnie i nocne kluby.

Każdy Rosjanin jednak doświadczył pośrednio wpływu wojny na warunki swojej egzystencji. Wojna dała znać o sobie poprzez wzrost kosztów utrzymania, liczne utrudnienia w dostępie do usług społecznych, swobód (podróże zagraniczne) i zaopatrzenia w towary. Rosnące nakłady na armię i produkcję zbrojeniową spowodowały budżetowe ograniczenia w funkcjonowaniu niezwiązanych bezpośrednio z wojskiem dziedzin życia.

POLARYZACJA POSTAW WOBEC INWAZJI NA UKRAINĘ

Dostrzegana jest zmiana makrospołecznych tendencji w reagowaniu społeczeństwa rosyjskiego na wojnę i wygenerowane przez nią skutki pośrednie.

W ciągu pierwszego miesiąca wojny, kiedy cenzura nie zablokowała jeszcze mediów publikujących głosy krytyczne wobec inwazji, w rosyjskiej przestrzeni medialnej pojawiły się informacje o kilkudziesięciu zbiorowych listach protestacyjnych, podpisanych niekiedy przez kilkanaście tysięcy sygnatariuszy¹⁰. Z kolei media sprzyjające władzy nagłaśniały inicjatywy wsparcia dla inwazji podejmowane w środowiskach artystycznych i naukowych (np. *List rektorów uczelni rosyjskich*, *List pisarzy* czy pojedyncze głosy znanych celebrytów).

Przed rozpoczęciem inwazji działał w Federacji Rosyjskiej Komitet Obrony Narodowych Interesów Rosji (Комитет защиты национальных интересов России), który zajmował się tropieniem „obcych agentów” i zamieszczaniem w Internecie ich spisów, a po 24 lutego 2022 r. wspomniana instytucja publikowała listy „wrogów i zdrajców narodu”¹¹. Z podobnymi inicjatywami zachęcania obywateli do tropienia

¹⁰ W Internecie pod koniec lutego 2022 r. opublikowany został spis 45 zidentyfikowanych w przestrzeni medialnej zbiorowych otwartych listów protestacyjnych przeciw rosyjskiej agresji. Zob. А. Хлякина, «Нет войне»: список всех открытых писем против вторжения в Украину, [online] <https://holod.media/2022/02/27/otkrytye-pisma/>, 11 IV 2022.

¹¹ О. Сорокин, «Полный список врагов»: 128 предателей и беглецов из России опубликован на официальном сайте в марте 2022 года, 28 II 2023, [online] <https://rassvet-info.ru/events/rossiya/>

celebrytów, którzy albo niewystarczająco aktywnie popierają „specjalną operację wojсковą” (SOW), albo wyemigrowali, wystąpiła partia Sprawiedliwa Rosja. Uruchomiona została strona internetowa zawierająca listę, na którą obywatele mogli zgłosić osoby niesprzyjające inwazji. W Dumie Państwowej w sierpniu 2022 r. powstała grupa parlamentarna, która przygotowała listę 142 działaczy kultury niepopierających SOW¹². Każde nazwisko na liście było zaopatrzone w adnotację „milczy” lub „jest przeciw”¹³.

Tuż po wybuchu wojny widoczne były masowe protesty w formie manifestacji ulicznych, publicznych listów zbiorowych potępiających rosyjską agresję na Ukrainę. Drańskie kary spowodowały stłumienie zaangażowania w akcje protestacyjne przeciw inwazji na Ukrainę. Represje doprowadziły do spacyfikowania protestów, spontanicznie wybuchających w pierwszym roku trwającej inwazji (ok. 18,9 tys. Rosjan zostało aresztowanych za „dyskredytację armii rosyjskiej”)¹⁴.

21 września 2022 r. władze FR ogłosiły częściową mobilizację, która miała w swym założeniu spowodować powiększenie szeregów armii zaangażowanej w Ukrainie o 300 tys. żołnierzy. Ta decyzja i sposób jej realizacji stały się powodem niepokoju społecznego i negatywnych opinii (zwłaszcza wśród poborowych i ich rodzin). W ciągu pierwszych dwóch miesięcy obowiązywania dekretu doszło do masowych akcji protestacyjnych na Kaukazie, szczególnie w Dagestanie, gdzie w ulicznych demonstracjach miejscowe kobiety występowały przeciw poborowi. (Z tych terenów pochodzi duży procent służących w armii rosyjskiej – i, co za tym idzie, bardzo duża liczba ofiar).

predатели.html, 15 IV 2023; *В России начали публиковать списки «предателей» и «врагов народа»*, 24 III 2022, [online] <https://rus.jauns.lv/article/novosti/493419-v-rossii-nacali-publikovat-spirski-predatelei-i-vragov-naroda>, 29 III 2022.

¹² B. Караева, *В Госдуме представили список 142 знаменитостей, не поддержавших СВО*, 5 VIII 2022, [online] <https://news.ru/culture/v-gosdume-predstavili-spisok-142-znamenitostej-ne-podderzhavshih-svo>, 20 IX 2024.

¹³ Do grupy „milczących” zaliczono m.in. reżyserów: Władimira Chotininę, Dmitrija Diaczenkę, Romana Kantora, scenarzystkę Aleksandrę Wasniecowa, pisarzy: Jurija Korotkova i Nikołaja Łarionowa. W gronie „przeciwników” wymieniono m.in. reżyserów: Daniela Kozłowskiego, Klimę Szypienkę, producenta telewizyjnego Aleksandra Rodniańskiego, historyka Aleksandra Archangielskiego. Najnowszą kontynuacją inicjatyw ogłaszania list wrogów Rosji jest uruchomiona w marcu 2025 r. strona internetowa „Rusofoby” [„Русофобы”]. Z autoprezentacji dowiadujemy się, że strona została stworzona przez grupę inicjatywną obywateli, prawdziwych patriotów naszego kraju. Na stronie, co ponie-działek będziemy uaktualniać informacje o wrogach Rosji rozpowszechniających kłamstwa i oszczerstwa, finansujących wojnę Ukrainy przeciw FR i działających przeciw naszemu krajowi [...]. Rusofobie, widzimy ciebie! Wiedz, że twoje wraże działania nie pozostaną bezkarne!. Na początku czerwca 2025 r. na stronie znalazły się biogramy i fotografie 180 osób uznanych za wrogów Rosji, zaklasyfikowanych w kilkunastu kategoriach („antyrosyjscy aktywiści”, „zbiegła inteligencja”, „zbiegli oligarchowie”, „wrodzy propagandyści”, „inicjatorzy sankcji”, „obcy agenci”, „nacjonalisci”, „opozycjoniści”, „współpracownicy obcych służb”, „współpracownicy ukronazistów”, „separatyści”, „terroryści”, „ekstremiści”), a w rubryce „Wrocie organizacje” wymieniono dane o 63 instytucjach (zastosowana została klasyfikacja: „antyrosyjskie projekty”, „antyrosyjskie media”, „obcy agenci”, „interesariusze wojny”, „niepożądane organizacje”, „organizatorzy rewolucji”, „organizacje terrorystyczne”, „organizacje ekstremistyczne”). Zob. *Русофобы*, [online] <https://russophob.ru/about>, 10 VI 2025.

¹⁴ A. Legucka, *Rosjanie wobec wojny na Ukrainie rok po inwazji*, „Biuletyn PISM” 2023, 30 III, nr 36, [online] <https://www.pism.pl/publikacje/rosjanie-wobec-wojny-na-ukrainie-rok-po-inwazji>, 28 XII 2024.

W skali całego kraju doszło do protestów w 38 miastach i 220 podpałów wojskowych komend uzupełnień.

Opór przeciw Dekretowi o mobilizacji był inspiracją do powstania kilku antywojennych inicjatyw kobiecych i grup protestu, takich jak: ruch „Rada Żon i Materek”¹⁵ („Совет жён и матерей”), „Sprowadzimy chłopców z powrotem” («Вернём ребят»), „Feministyczny Opór Antywojenny” („Феминистское антивоенное сопротивление”)¹⁶. Uczestniczki domagały się zaprzestania wojny, sprzeciwiały się wysyłaniu zmobilizowanych żołnierzy na front bez przeszkolenia i należytego wyposażenia. Wskazywano, że wielokrotnie to najbliżsi zmobilizowanych musieli za własne pieniądze kupować dla nich odzież, żywność, kamizelki kuloodporne, środki opatrunkowe. Protesty ujawniły też ogromną skalę korupcji w armii – wyposażenie żołnierzy, formalnie zdeponowane w magazynach – w praktyce zniknęło.

Częściowa mobilizacja wywołała drugą od chwili ogłoszenia dekretu o „specjalnej operacji wojskowej” falę emigracji, zwłaszcza młodych mężczyzn, uciekających przed poborem do: Turcji, Armenii, Gruzji, Kazachstanu, Finlandii, Mongolii, Serbii, Izraela, USA, Argentyny, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Holandii, Korei Południowej. Według szacunków od lutego 2022 do czerwca 2024 r. Rosję opuściło i nie powróciło do kraju ok. 650 tys. osób¹⁷. Na powrót do Rosji w okresie od lata 2023 do lata 2024 r. zdecydowało się 8% emigrantów (najczęstszym powodem decyzji o powrocie były problemy z zatrudnieniem (34%), tęsknota (32%), niezadowolenie z warunków pobytu w kraju przyjmującym (32%)¹⁸.

Ogłoszona mobilizacja nie rozwiązała problemu braku żołnierzy na froncie. Władze unikały jednak kolejnych dekretów mobilizacyjnych z obawy przed niepokojami społecznymi. Przyjęto dwa rozwiązania, które miały stać się receptą na uzupełnienie stanu armii.

Pierwszym była zgoda na działanie tzw. Grupy Wagnera (Prywatnej Spółki Wojskowej „Wagner” [Частная военная компания „Вагнер”])¹⁹ i prowadzenie przez nią

¹⁵ К. Шмелева, „Совет матерей и жен”: что о нем известно?, 1 XII 2022, [online] <https://www.dw.com/ru/sovet-materej-i-zen-cto-o-nem-izvestno/a-63943733>, 27 V 2023.

¹⁶ M. Ludwig, *Women Are Leading Russia's Antiwar Protests – and They're in Putin's Crosshairs As Feminist Antiwar Activists Face Brutal Arrests, They're Organizing Support for Those Who've Been Incarcerated*, [online] <https://truthout.org/articles/women-are-leading-russias-antiwar-protests-and-theyre-in-putins-crosshairs/>, 23 IX 2024.

¹⁷ Д. Касянчук, *После начала войны из России уехали и не вернулись около 650 тысяч человек: исследование*, The Bell, 16 VII 2024, [online] <https://thebell.io/posle-nachala-voyny-iz-rossii-uekhali-i-ne-vernulis-bolshe-700-tysyach-chelovek-issledovanie-the-bel>, 23 I 2024.

¹⁸ Tenże, *Только 8% эмигрантов вернулись в Россию за год с лета 2023 года*, 25 III 2025, [online] <https://thebell.io/tolko-8-emigrantov-vernulis-v-rossiyu-za-god-s-leta-2023-goda>, 26 III 2025.

¹⁹ Grupa Wagnera ze względu na popełniane zbrodnie w Afryce i w Ukrainie została uznana za organizację terrorystyczną przez UE, OBWE, USA, Kanadę, Wielką Brytanię, Litwę. Zob. *Евросоюз ввел санкции в отношении ЧВК Вагнера и РИА ФАН*, [online] <https://meduza.io/news/2023/04/13/evrosoyuz-vvel-sanktsii-v-otnoshenii-chvk-vagnera-i-ria-fan>, 25 II 2025; *США признали ЧВК «Вагнер» «транснациональной преступной организацией»*, 26 I 2023, [online] <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2023/01/26/960605-ssha-priznali-vagner>, 25 II 2025; *Парламентская*

werbunku na wojnę w Ukrainie na zasadach komercyjnych. Władze tolerowały fakt, że z punktu widzenia rosyjskiego prawa werbunek najemników na terenie Federacji Rosyjskiej jest niedopuszczalny²⁰. Założyciel Grupy Wagnera Jewgienij Prigożyn uzyskał pozwolenie władz na prowadzenie werbunku również wśród więźniów, którzy w zamian za zgodę na półroczną służbę kontraktową uzyskiwali darowanie odsiadywanego wyroku. Werbunek do Grupy Wagnera umożliwił wysłanie na front ukraiński 50 tys. najemników (z czego ok. połowę stanowili więźniowie). Na tych zasadach był prowadzony od czerwca 2022 do stycznia 2023 r.²¹

Drugi sposób na uzupełnienie szeregów armii stanowiła kampania zachęcająca do podpisywania kontraktów na służbę za wysokie wynagrodzenie. Żołnierz kontraktowy otrzymuje ustaloną przez władze federalne jednorazową gratyfikację wysokości 400 tys. rubli²² plus podstawową kwotę – od 204 tys. rubli miesięcznie (dla strzelca) do 232 tys. (dla dowódcy drużyny²³). Dodatkowo żołnierz służby kontraktowej może liczyć na premie: 8 tys. rubli za każdy dzień aktywnego udziału w działaniach wojennych, 50 tys. rubli za każdy kilometr zdobytego terenu, od 50 tys. wzwyż – za każdą zdobytą lub zniszczoną jednostkę uzbrojenia przeciwnika (w zależności od rodzaju sprzętu). Oprócz wynagrodzeń ustalonych na poziomie federalnym poszczególne regiony we własnym zakresie oferują dodatkowe zachęty finansowe. W tym wypadku zauważyć można znaczące różnice wysokości takich gratyfikacji: najwyższe są kwoty wypłacane przez merię moskiewską: 1,9 mln rubli, podczas gdy władze obwodu kałuskiego gwarantują żołnierzom kontraktowym z ich terenu kwotę 495 tys. rubli²⁴.

W przypadku odniesionych ran żołnierz otrzymuje kwotę odszkodowania do 3 mln rubli. Rodzina poległego żołnierza uzyskuje federalne odszkodowanie w wysokości 5 mln rubli plus dodatkowe świadczenia gwarantowane przez regiony oraz specjalne ulgi i przywileje dla dzieci (m.in. prawo przyjęcia na studia poza procedurami kwalifikacyjnymi). W ten sposób władze, unikając ryzykownej politycznie decyzji o powszechnej mobilizacji, poprzez zachęty finansowe starają się uzupełniać braki w oddziałach kierowanych na front ukraiński. Ten rodzaj motywacji spotyka się z pozytywną reakcją zwłaszcza w biedniejszych regionach – w obwodach: kostromskim, orłowskim, tambowskim,

ассамблея ОБСЕ признала Россию государством – спонсором терроризма, ЧВК «Вagner» – террористической организацией, 4 VII 2023, [online] <https://theins.ru/news/263164>, 20 II 2025..

²⁰ Art. 359 Kodeksu Karnego RF przewiduje karę do 18 lat więzienia za werbunek najemników. Zob. *Статья 359. Наемничество*, [w:] *Законы, кодексы и нормативно-правовые акты Российской Федерации*, [online] <https://legalacts.ru/kodeks/UK-RF/osobennaja-chast/razdel-xii/glava-34/statja-359/>, 25 II 2025.

²¹ *Би-би-си: „средний срок жизни” заключенных на фронте стал короче*, 17 IV 2024, [online] <https://www.svoboda.org/a/bi-bi-si-sredniy-srok-zhizni-zaklyuchennyh-na-fronte-stal-koroche/32908905.html>, 25 II 2025.

²² Ta kwota jest rezultatem dekretu Prezydenta FR podwajającego wysokość dotychczasowego świadczenia za służbę kontraktową w okresie od 1 sierpnia do 31 grudnia 2024 r. Zob. А. Фомина, *Выплата участникам СВО выросла в два раза. Сколько теперь там зарабатывают?*, 31 VII 2024, [online] <https://www.gazeta.ru/army/2024/07/31/19483819.shtml>, 20 II 2025.

²³ *Tamże*.

²⁴ Zob. *tamże*.

wiackim, briańskim, pskowskim, w Północnokaukaskim Okręgu Federalnym, w wielu regionach Syberii, gdzie przeciętna miesięczna płaca wynosi ok. 42 tys. rubli (ok. 470 USD), a dodatkowym problemem jest brak widoków na znaczącą poprawę perspektyw życiowych. Mimo oczywistych niebezpieczeństw, jakie niesie służba kontraktowa w warunkach wojennych, na ten sposób poprawy warunków bytowych decyduje się wielu mieszkańców pochodzących ze wspomnianych regionów²⁵. W przestrzeni medialnej pojawiła się informacja, że po podwyżkach uposażeń dla żołnierzy odnotowano w Internecie 15-krotny wzrost częstotliwości pytań dotyczących możliwości wysłania małżonka na „specjalną operację wojskową”, zadawanych przez kobiety²⁶.

Propaganda w mediach elektronicznych i ta realizowana w formie billboardów masowo ustawianych w miastach odwołuje się do uczuć patriotycznych, troski o los kraju, kwestii męskiego honoru, właściwego wyboru moralnego, możliwości sprawdzenia się²⁷, ale to motywacja finansowa jest najważniejszym czynnikiem skłaniającym Rosjan do zaciągnięcia się do armii. Wynagrodzenia dla żołnierzy i wypłacane odszkodowania wygenerowały nowe, paradoksalne w warunkach wojennych zjawisko, określane mianem ekonomiki śmierci – rosnącego dobrobytu rodzin walczących lub poległych żołnierzy²⁸. Odzwierciedleniem skali tego procesu jest informacja dotycząca stanu kont w bankach Buriacji (jednego z uboższych regionów Rosji): w okresie od maja 2022 do maja 2024 r. stan wkładów na kontach osobistych wzrósł o 72,7%²⁹.

Oprócz medialno-propagandowego wsparcia dla działań wojennych przeciw Ukrainie i administracyjno-finansowych zachęt do służby kontraktowej władze wprowadzają także programowe rozwiązania, które służyć mają ugruntowaniu w społeczeństwie pozytywnego postrzegania kampanii zbrojnej. Do tego typu rozwiązań należą działania służące militaryzacji programów wychowawczych³⁰ (także adresowanych do dzieci w wie-

²⁵ Wdowa po żołnierzu amerykańskim poległym w czasie działań wojennych otrzymuje jednorazowe odszkodowanie w wysokości 100 tys. USD. Zob. *Military Compensation. Death Gratuity*, [online] <https://militarypay.defense.gov/Benefits/Death-Gratuity/>, 25 II 2025. Rodzina poległego rosyjskiego żołnierza kontraktowego otrzymuje w formie odszkodowań, ulg i przywilejów kwotę sięgającą równowartością 15,7 mln rubli (ok. 174 tys. USD w przeliczeniu według kursu: 1 USD~90 rubli). Zob. V. Inozemtsev, *Putin's «Deathonomics»*, [online] <https://ridl.io/putin-s-deathonomics/>, 20 II 2025.

²⁶ Zob. «Папа воюет, а мы мирно спим». Как жены воюющих в Украине россиян хвалятся богатством в соцсетях, 17 I 2025, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/01/17/papa-voyuet-amimiro-snim-kak-zheni-voyuyuschih-vukraine-rossiyan-hvalyatsya-bogatstvom-v-sotssetyah-a152679>, 20 II 2025.

²⁷ *Служба по контракту – СВО настоящее дело*, [online] <https://службапоконтракту.рф/>, 20 II 2025.

²⁸ Jak wyliczył Władysław Inozemcew, kwota rekompensat, które otrzyma rodzina poległego w wieku 35 lat żołnierza kontraktowego, jest wyższa niż mogłaby być zarobiona przez tego mężczyznę, jeśli by pracował przez kolejne 30 lat do osiągnięcia wieku emerytalnego. Zob. V. Inozemtsev, *Putin's «Deathonomics»...*

²⁹ Д. Родионов, В Бурятии банки «пылесосят» деньги. Объемы вкладов населения растут гигантскими темпами, [online] <https://gazeta-n1.ru/news/society/135904/>, 20 II 2025. Istotnym czynnikiem motywującym do trzymania pieniędzy na kontach jest bardzo wysokie oprocentowanie, sięgające w maju 2024 r. 19%.

³⁰ Р. Поляк, *Милитаризация детства: как это происходит и есть ли от этого спасение*, [online] <https://republic.ru/posts/107406>, 20 II 2025.

ku przedszkolnym³¹). Inną aktywnością służącą budowaniu prestiżu weteranów wojny z Ukrainą jest ogłoszony przez prezydenta Władimira Putina program „Czas bohaterów” („Время героев”), służący promowaniu weteranów w życiu społeczno-politycznym kraju. Według zapowiedzi Putina uczestnicy wojny będą stanowić nową elitę administracyjno-zarządczą Rosji³². Te działania zniwelować mają społeczne obawy dotyczące wydolności systemu i braku wystarczających środków na opiekę i rehabilitację wielotysięcznej rzeszy rannych, trwale okaleczonych bądź zmagających się ze stresem pourazowym.

* * *

Reakcje społeczne na rosyjską inwazję na Ukrainę zmieniały się w okresie trwania wojny. Zmiany dotyczyły spontaniczności, stopnia jawności opinii lokujących się między biegunami – z jednej strony postaw antywojennych, z drugiej – głosów wspierających decyzję władz o rozpoczęciu, a później o kontynuowaniu działań wojennych na Ukrainie.

W pierwszych miesiącach wojny można było zaobserwować wiele spontanicznych wypowiedzi przeciwników inwazji, którzy wychodzili na uliczne demonstracje – masowe lub nawet podejmowane w pojedynkę, podpisywali listy sprzeciwu wobec rosyjskiej agresji, krytykowali ją w dyskusjach toczonych w miejscu pracy lub nauki.

Akcje protestów słabły wobec coraz bardziej zaostrzającej się cenzury i egzekwowania przez policję drakońskich przepisów o karach za „dyskredytowanie armii”. Mimo tych okoliczności wielu Rosjan decydowało się na heroiczne akty protestu, grożące karą wieloletniego więzienia, grzywny, utraty pracy, relegowania z uczelni.

Z drugiej strony, początkowo, przez pierwsze dwa miesiące inwazji, oprócz inspirowanej przez władze agresywnej medialnej propagandy antyukraińskiej, w przestrzeni publicznej wybrzmiały głosy różnych środowisk twórczych i pojedynczych celebrytów popierających decyzję o rozpoczęciu „specjalnej operacji wojskowej” i potępiających tych obywateli, którzy przeciw niej protestowali. Obrona strategia adaptacyjna wynikać mogła z kilku okoliczności powielających utrwalone w rosyjskiej pamięci społecznej mechanizmy dostosowawcze³³, w różny sposób motywujące do podkreślenia własnej/środowiskowej spolegliwości wobec rządzących. Były wśród nich:

- a) chęć zademonstrowania lojalności wobec władzy (z perspektywą uzyskania w zamian znaczących przywilejów, apanaży, możliwości wyjazdów za granicę i powrotu do Rosji, awansu na eksponowane stanowiska);

³¹ В детских садах по приказу Путина начали проводить «Зарницы» с метанием гранат и ползанием по-пластунски, „The Moscow Times” 2025, 14 II, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/02/14/v-detskih-sadah-po-prikazu-putina-nachali-provodit-zarnitsi-s-metaniem-granat-i-polzaniem-po-plastunski-a155192>, 20 II 2025.

³² M. Ilyushina, *Putin Makes Ukraine War Veteran a Governor as Military Gains Prestige*, „The Washington Post” 2024, 5 XI, [online] <https://www.washingtonpost.com/world/2024/11/05/russia-per-vyshov-tambov-putin-time-heroes/>, 20 II 2025.

³³ Л. Корель, *Социология адаптации. Вопросы теории, методологии и методики*, Новосибирск 2005, s. 301.

- b) wspieranie inwazji w związku z już zajmowanym wysokim stanowiskiem (np. *List rektorów uczelni rosyjskich*);
- c) wsparcie inwazji z pobudek materialnych – przez obywateli podejmujących służbę kontraktową w jednostkach podporządkowanych Ministerstwu Obrony bądź podległych (do stycznia 2023 r.) zarządowi Prywatnej Spółki Wojskowej „Wagner”; w tej grupie czynnie popierających wojnę wymienić należy również więźniów-najemników, zmobilizowanych do oddziałów „wagnerowców” – z obietnicą ulg w wyrokach;
- d) konserwatywno-nacjonalistyczne i imperialne poglądy części organizacji społeczno-politycznych i wspierających władze *think-tanków*.

W przestrzeni publicznej widoczne były próby mobilizowania społeczeństwa do wspierania wojennej polityki władz poprzez wskazywanie wrogów wewnętrznych³⁴. Ta tradycyjna strategia ma służyć z jednej strony wytworzeniu przeświadczenia o życiu w „oblężonej twierdzy”, co wymaga społecznych wyrzeczeń, bezwzględного podporządkowania się decyzjom rządzących (niezbędnym wobec zagrożenia dla państwa i narodu ze strony wroga/wrogów zewnętrznych), solidarności i skupienia się wokół ośrodka władzy³⁵. Z drugiej strony celem wspomnianych praktyk było osłabienie potencjału i chęci podejmowania protestów antywojennych poprzez spotęgowanie wrażenia społecznej nieakceptacji i wyalienowania tych, którzy nie popierają inwazji na Ukrainę.

Władze zdecydowanie reagowały również na podejmowaną przez zagorzałych zwolenników wojny z Ukrainą krytykę pod adresem rządzących, oskarżanych o brak zdecydowania, zbyt małe środki użyte do pokonania Ukrainy, niekompetencję dowództwa. Przykładem może być aresztowanie i skazanie w 2024 r. na pięć lat kolonii karnej Igora Strielkowa (Girkin) „za ekstremizm”³⁶ czy reakcje władzy na tzw. bunt Prigożyna (marsz wiernych mu oddziałów na Moskwę) i jego nieodległa w czasie śmierć w wyniku wybuchu w samolocie, którym podróżował³⁷.

STOSUNEK DO INWAZJI NA UKRAINĘ ODZWIERCIEDLONY W BADANIACH OPINII PUBLICZNEJ

W trakcie pierwszego roku wojny badania rosyjskiej opinii publicznej, po początkowo odnotowanym bardzo wysokim procencie popierających inwazję (81% respondentów w badaniu Centrum Lewady z kwietnia 2022 r.³⁸), wskazywały, że w miarę upły-

³⁴ M. Vuorinen, *Introduction: Enemy Images as Inversions of the Self*, [w:] *Enemy Images in War Propaganda*, red. M. Vuorinen, Newcastle upon Tyne 2012, s. 3-4.

³⁵ Л. Гудков, *Идеологема «врага»*, [w:] Л. Гудков, *Негативная идентичность*. Статьи 1997-2002, Москва 2004, s. 564.

³⁶ *Pro-war Putin Critic Igor Girkin Sentenced to Four Years in Russian Prison on Extremism Charges*, [online] <https://edition.cnn.com/2024/01/25/europe/igor-girkin-russia-trial-verdict-intl/index.html>, 28 VII 2024.

³⁷ *Wagner Boss Prigozhin Confirmed Dead in Plane Crash*, [online] <https://www.bbc.com/news/world-europe-66632924>, 28 VII 2024.

³⁸ *Военная операция в Украине. 16 волна (7-12 ноября 2024)*, [online] <https://russianfield.com/svo16>,

wu czasu stopniowo obniżał się odsetek prowojennie nastawionych respondentów. Po roku trwania wojny deklarowane poparcie dla niej w badaniu tej pracowni sięgało 75%. W trzecim roku od inwazji poparcie dla działań wojennych utrzymywało się na poziomie nie niższym niż 70%³⁹.

W sondażu przeprowadzonym przez pracownię Russian Field w listopadzie 2024 r.⁴⁰, po raz pierwszy od początku wojny, ponad połowa respondentów (53%) wskazała na potrzebę podjęcia rozmów pokojowych z Ukrainą. Ośrodek Chicago Council on Global Affairs (przy wsparciu Levada Center) w październiku 2024 r. stwierdził, że 71% pytanych było przeciwnych zwróceniu terenów zaanektowanych przez Rosję⁴¹. Badanie opublikowane na początku listopada 2024 r., przeprowadzone przez tę samą pracownię, przyniosło ciekawą odpowiedź na pytanie: czy poparłbyś decyzję bliskiej osoby, która podpisała kontrakt na służbę w armii? Przy ciągle wysokim procencie poparcia dla inwazji (76%) udział osób najbliższych w działaniach wojennych akceptuje 40% respondentów⁴². Interesującym dopełnieniem konstruowanego w sondażach obrazu postaw społeczeństwa rosyjskiego wobec wojny z Ukrainą są próby odwołania się do ujęć socjologiczno-antropologicznych wytworzonych w wyniku zastosowania jakościowych metod badawczych (głównie obserwacji uczestniczącej, grup fokusowych i wywiadów). Tak pozyskany materiał stał się podstawą opracowania przygotowanego w czerwcu 2024 r. przez Laboratorium Socjologii Publicznej [Лаборатория Публичной Социологии]⁴³. Informacje zostały zebrane w trzech regionach prowincjonalnych: w Republice Buriackiej, w Kraju Krasnodarskim i w Obwodzie Swierdłowskim. Ze względu na zachowania i wypowiedzi mieszkańców obserwowanych we wspomnianych regionach autorzy raportu wyodrębnili trzy typy postaw: a) przeciwnicy wojny, b) zwolennicy wojny, c) nieprzeciwnicy wojny.

Szacunkowy odsetek przeciwników wojny waha się między 10 a 16%. W tej grupie badacze wyodrębnili różny stopień intensywności ujawnianego sprzeciwu – od milczenia izolacionistów do działań protestacyjnych aktywistów. W toku wojny zmieniała się

28 XII 2024. Ankieta miała formę telefoniczną, skierowaną do 1600 respondentów. W porównaniu do badania z października 2024 r. odnotowano 4% więcej głosów za rozpoczęciem rozmów pokojowych. Liczba odmów udziału w badaniu wynosiła 74,3%.

³⁹ Д. Волков, *Три года военных действий*, 21 III 2025, Аналитический Центр Юрия Левады, [online] <https://www.levada.ru/2025/03/21/tri-goda-voennyh-dejstvij/>, 25 III 2025.

⁴⁰ *Военная операция в Украине. 16 волна (7-12 ноября 2024)...*

⁴¹ D. Smeltz, L. El Baz, D. Volkov, *Russians More Interested in Peace Talks with Ukraine, but Most Oppose Making Major Concessions*, [w:] *The Chicago Council on Global Affairs*, 9 X 2024, [online] <https://globalaffairs.org/research/public-opinion-survey/russians-more-interested-peace-talks-ukraine-most-oppose-making>, 28 XII 2024.

⁴² *Конфликт с Украиной: внимание, поддержка, отношение к мирным переговорам и к службе по контракту в октябре 2024 года*, [online] <https://www.levada.ru/2024/11/06/konflikt-s-ukrainoj-vni-manie-podderzhka-otnoshenie-k-mirnym-peregovoram-i-k-sluzhbe-po-kontraktu-v-oktyabre-2024-goda/>, 28 XII 2024.

⁴³ «Надо как-то жить». *Этнография российских регионов во время войны. На материалах осени 2023 года*, [online] <https://publicsociologylab.com/assets/reports/PSLab-Report3.pdf>, 28 I 2025. Dalej przywoływane są dane tego raportu. W tekście wskazywany jest numer strony.

argumentacja prezentowana przez tę grupę: w 2022 r. najczęściej przywoływany był argument o niedopuszczalności napadu na suwerenny, bratni kraj. Po dwóch latach prowadzonych działań zbrojnych częściej odwoływano się do argumentacji moralnej i ogólnohumanistycznej: wojnę traktowano jako niedopuszczalny w cywilizowanym świecie akt barbarzyństwa, na wojnie po obu stronach giną ludzie (s. 151). W gronie przeciwników wojny przeważają kobiety i ludzie młodzi (s. 150).

Nieprzeciwnicy wojny akceptują działania militarne Rosji na Ukrainie, przeżywając etyczny dysonas: uważają, że wojna jest zła, bo moralnie dewastuje Rosję, jest powodem problemów społecznych, osłabia rodzinę, ale trzeba ją prowadzić, by ochronić państwo i naród (s. 148, 166). Ich zdaniem Rosja nie zaczynała wojny, lecz broniła się przed zagrożeniem ze strony NATO. Jej apolityczni przeciwnicy taktują ją jak katastrofę naturalną: człowiek nie ma na nią wpływu, a więc występowanie przeciw niej nie ma sensu. Jedynie władza, dysponując wiedzą i środkami, ma możliwości wpływania na bieg wypadków, a rządzący „wiedzą, co robią” (s. 218).

Zwolennicy wojny (urzędnicy państwowi, prowojennie nastawiona inteligencja [s. 10]) nie traktują jej jako aktu przestępczego, są lojalni wobec państwa, bronią stanowiska Rosji w wypowiedziach formalnych, choć w prywatnych sytuacjach zdarza im się zadawać pytanie: „po co ta wojna?” i krytykować poszczególne aspekty inwazji (s. 238).

Według autorów badania Rosjanie z nieufnością odnoszą się do państwowego dyskursu wojennego, bardziej ufają regionalnym, miejskim mediom, koncentrującym się na problemach lokalnych. Informacja pozyskiwana bezpośrednio od znajomych lub pośrednio (poprzez media społecznościowe) traktowana jest jako bardziej wiarygodna (s. 212). Wspomniane strategie adaptacyjne wynikają z motywowanej zmęczeniem chęci uczynienia z informacji o wojnie niezauważalnej części rzeczywistości (s. 118-119). Autorzy, obserwując prowincjonalną rzeczywistość Rosji, konkludują, iż tocząca się wojna, w wyniku zastosowania wspomnianych praktyk adaptacyjnych, nie stała się źródłem nowych idei i sensów kulturowych (s. 233).

* * *

W badaniach opinii publicznej w Rosji bardzo istotny jest problem wiarygodności zebranych wyników. Poza kwestiami zastosowanej metodologii ważnym czynnikiem wpływającym na zestaw uzyskanych danych jest obawa respondentów, iż mogą być poddani represjom w przypadku udzielenia odpowiedzi niezgodnych z oficjalnym stanowiskiem władz. Tego rodzaju wrażliwe kwestie często skłaniają potencjalnych respondentów do odmowy udziału w badaniu, do podawania odpowiedzi nieodzwierciedlających ich rzeczywistego poglądu lub do udzielania odpowiedzi typu: „nie mam zdania”.

Rezultaty badań rosyjskiej opinii publicznej wskazują na zauważalne po trzech latach wojny zmiany w skali jej ocen. Odzwierciedlone w sondażach poparcie dla działań wojennych Federacji Rosyjskiej, choć stopniowo malało, ciągle jednak pozostawało bardzo wysokie (ok. 70%), podobnie jak poparcie dla prezydenta kraju.

Rosjanie przywykli do toczącej się wojny, uzwyczajili ją, traktując oficjalne wojenne informacje jako „przezroczysty” element codzienności. Przestali dyskutować o wojnie, by unikać konfliktów środowiskowych.

Mimo wysiłków propagandy i obecnych w każdej sferze życia praktyk indoktrynacyjnych (swoistych dla posttotalitarnej, autorytarnej rzeczywistości⁴⁴), prawdopodobnie na skutek ich intensywności i agresywnej obecności w życiu codziennym, odzwierciedlonym w badaniach zjawiskiem jest zmęczenie wojną i brak autentycznych, ogólnonarodowych, inspirujących idei, które mogłyby stać się podstawą budowania pozytywnego tożsamościowego wizerunku całego społeczeństwa (jak miało to miejsce po pokonaniu Niemiec hitlerowskich). Ten historyczny *image* Rosji – zwycięzcy zbrodniczego reżimu hitlerowskiego, Rosji, która poniosła ogromne ofiary w wojnie z Hitlerem i zna cenę pokoju, odzwierciedlony w popularnej od lat sześćdziesiątych piosence do słów Eugeniusza Jewtuszenki *Czy Rosjanie chcą wojny?* (*Хотят ли русские войны?*) – wobec zbrodni popełnionych w trakcie inwazji na Ukrainę legł w gruzach.

ROSYJSKIE KONFESJE WOBEC WOJNY

Po 24 lutego 2022 r. najwyżsi zwierzchnicy wszystkich działających w Rosji wspólnot religijnych opublikowali swoje głosy poparcia dla „specjalnej operacji wojskowej”. W większości to głosy bezapelacyjnego wsparcia dla decyzji władz Federacji Rosyjskiej o wysłaniu wojska na Ukrainę.

Zauważalna była niespójność między prowojennym stanowiskiem części liderów rosyjskich wspólnot religijnych i pojedynczymi głosami protestów przeciw wojnie wypowiedzianych przez niektórych duchownych i wiernych – w opozycji do oficjalnie opublikowanego stanowiska zwierzchników. Taki dysonans dostrzegany jest w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, w obrębie której zwierzchnicy odsuwają od pełnienia funkcji kapłańskich duchownych mających odwagę prezentować antywojenne stanowisko. Niejednorodne w obrębie jednej konfesji stanowiska wobec wojny z Ukrainą prezentują często skonfliktowani ze sobą liderzy rosyjskich wspólnot wyznawców islamu, judaizmu, buddyzmu i szamanizmu. Rosyjscy biskupi katoliccy zdecydowali się na umiarkowane w tonie zapewnienia o niezbędności pokojowych rozstrzygnięć.

Szczególne znaczenie ze względu na liczbę wiernych (według danych z 2023 r. – 57% Rosjan deklaruje przynależność do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej⁴⁵) i tradycyjnie manifestowane polityczne wsparcie dla władzy miało oficjalne stanowisko Patriarchatu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

Po 24 lutego 2022 r. patriarcha Cyryl kilkakrotnie poparł inwazję i prowadzone na Ukrainie działania armii rosyjskiej. 6 marca 2022 r. zwierzchnik RCP wskazał, że

⁴⁴ Zob. M. Rebes, *Spółeczeństwo posttotalitarne wobec zasad i wartości demokratycznych. Perspektywa filozoficzna*, „Politeja” 2022, nr 1(76), s. 194.

⁴⁵ *Религия и общество: мониторинг*, ВЦИОМ Новости, [online] <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/religija-i-obshchestvo-monitoring>, 20 XII 2024.

mają one *wymiar metafizyczny*⁴⁶. W wystąpieniu na Kremlu 3 maja 2022 r. patriarcha stwierdził: *Rosja nigdy na nikogo nie napadała. To zadziwiające, że wielki i potężny kraj nigdy na nikogo nie napadał, lecz tylko bronił swoich granic*⁴⁷. Zwracając się natomiast 25 września 2022 r. do zmobilizowanych żołnierzy, przekonywał ich, że śmierć poniesiona w trakcie wypełniania powinności wojskowych jest ofiarowaniem siebie za innych, co zapewnia odkupienie wszystkich grzechów do tej pory popełnionych i gwarantuje zbawienie⁴⁸.

Tak jednoznaczne poparcie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej dla inwazji na Ukrainę wzbudziło liczne głosy krytyki wśród wyznawców prawosławia na świecie. Zdaniem Siergieja Czapnina (wykładowcy Centrum Studiów Prawosławnych Uniwersytetu Fordham), bezapelacyjne wsparcie Patriarchatu Moskiewskiego dla wojny z Ukrainą oznacza, iż *Rosyjska Cerkiew Prawosławna zastąpiła Ewangelię wybuchową mieszaną konspirologii, pogaństwa i postaw imperialnych, wzmocnioną z gruntu sowieckimi kompleksami poszukiwania wrogów wewnętrznych i zewnętrznych*⁴⁹.

W marcu 2022 r. ponad 1500 teologów prawosławnych z całego świata podpisało deklarację przygotowaną przez grecką Akademię Teologiczną w Volos. Dokument uznaje aprobatywne wypowiedzi patriarchy Cyryla w sprawie wojny na Ukrainie za niezgodne z nauczaniem chrześcijańskim, a doktrynę „rosyjskiego świata” – za herezję⁵⁰.

Zwierzchnik Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przewodniczący powołanemu w 2009 r. Światowemu Rosyjskiemu Zgromadzeniu Narodowemu (Всемирный Русский Народный Собор). Formą jego aktywności są coroczne zjazdy. Szczególnie znamieniny dla reinterpretacji pojęcia „ruskiego miru” był ostatni, który odbył się w grudniu 2023 r. Rezultatem zgromadzenia jest dokument *Teraźniejszość i przyszłość „Russkiego miru”*. Patriarcha zatwierdził ten tekst 24 marca 2024 r.⁵¹ Umieszczony na oficjalnej stronie Patriarchatu Moskiewskiego jest poprzedzony wskazaniem, iż stanowi on *dyrektywę dla rosyjskich władz ustawodawczych i wykonawczych*. Niezwykłe, nawet w kontekście wcześniejszych, szokujących wypowiedzi patriarchy, który wielokrotnie był krytykowany za prowojenne wypowiedzi i sakralizację działań armii rosyjskiej, jest określenie „specjalnej operacji wojskowej” mianem „świętej wojny” – *Rosja i jej naród*,

⁴⁶ Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя, 7 III 2022, [online] <https://rpusib.ru/novosti/2755-patriarshaya-propoved-v-nedelyu-syropustnuyu-posle-liturgii-v-khrame-khrista-spasitelya.html>, 20 XII 2024.

⁴⁷ Патриаршая проповедь в день Радоницы после Литургии в Архангельском соборе Московского Кремля, 3 V 2022, [online] <https://www.patriarchia.ru/article/103217>, 28 XI 2023.

⁴⁸ Патриаршая проповедь в Неделю 15-ю по Пятидесятнице после Литургии в Александро-Невском скиту, 25 IX 2022, [online] <https://www.patriarchia.ru/article/103723>, 20 XII 2024.

⁴⁹ С. Чапнин, Новая русская ересь. Почему оправдание геноцида в Украине – самоубийство РПЦ, „The Insider” 2022, 23 XII, [online] <https://theins.ru/opinions/sergei-chapnin/258086>, 20 XII 2024.

⁵⁰ Zob. A Declaration on the „Russian World” (Russkii mir) Teaching, [online] <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>, 20 XII 2024.

⁵¹ Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира», [online] <https://www.patriarchia.ru/article/105523>, 20 V 2024.

broniąc przestrzeni Świętej Rusi, wypełnia misję katechonu⁵², który chroni świat przez naciskiem globalizmu i uniemożliwia zwycięstwo oświeconego satanizmem Zachodu⁵³. W ten sposób po raz kolejny zmaterializowała się wielokrotnie uwidaczniana w historii skłonność Rosjan do uznawania siebie za naród wybrany – z opatrznościową misją brania odpowiedzialności za świat i ratowania go. Ów rosyjski „misjonizm” stawał się propagandowym przykryciem dla imperialnej polityki Rosji⁵⁴. Znamiennym rysem sytuacji prawosławnych wyznawców w Rosji w kontekście wojny z Ukrainą są wielokrotnie relacjonowane przez niezależne media przypadki suspendowania duchownych, którzy publicznie skrytykowali inwazję, oraz donosy na krytycznie nastawionych do wojny kapłanów, składane przez parafian do władz państwowych, a także – donosy duchownych na parafian sprzeciwiających się wojnie⁵⁵.

Do grupy tych religijnych przywódców, którzy jednoznacznie poparli inwazję, należy metropolita Kornilij – zwierzchnik Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej. Jego jednoznaczne poparcie dla militarnego zaangażowania Rosji w konflikcie z Ukrainą powieliło uzasadnienia podawane przez państwową propagandę i Rosyjską Cerkiew Prawosławną. W przemówieniu na październikowym soborze w 2023 r. staroobrzędowy biskup wskazywał: *Dziś, po upływie wielu miesięcy od początku operacji wojskowej coraz bardziej widać, że źródła tego konfliktu mają duchową podstawę – jest nią opór wobec globalizmu zachodniego świata, w którym nie ma miejsca dla Boga, gdzie deptane są prawosławne i moralne normy, panuje kłamstwo, cynizm i rozpusta*⁵⁶.

Najwyższy Mufti Rosji – Tałgat Tadžuddin – stanowczo poparł inwazję w przesłaniu z 2 marca 2022 r., powtarzając typowe ujęcia państwowej propagandy: *Uważamy, że specjalna operacja wojskowa jest uzasadniona, gdyż kierownictwo Ukrainy nie chciało usłyszeć naszego rządu. Nasze wojska znajdują się teraz na Ukrainie nie po to, by okupować kraj. Podobnie, jak żołnierze Republik Donieckiej i Ługańskiej, ratują naród Ukrainy przed faszystami, którzy z rozkazu swoich zachodnich mocodawców chcą uczynić Ukrainę przyczółkiem do napaści na Rosję*⁵⁷.

⁵² Katechon (*Катехон*) – gr. „ten, który powstrzymuje”. Święty Paweł w 2. Liście do Tesaloniczan pisał: „Niech tylko ten, co teraz powstrzymuje, ustąpi miejsca, wówczas ukaże się Niegodziwiec, którego Pan Jezus zgładzi tchnieniem swoich ust i wniwecz obróci [samym] objawieniem swego przyjścia”. 2 Tes 5, 7-8.

⁵³ Ks. A. Zwoliński, „Święta wojna” patriarchatu moskiewskiego, „Społeczeństwo. Studia, Prace Badawcze i Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 2023, R. XXXIII, nr 4(164), s. 59-61.

⁵⁴ A. Curanović, *Przeznaczeni do wielkości! Pocucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*, Warszawa 2020.

⁵⁵ O. Циплаков, «Горите в аду те, кто переходит границу Украины с оружием в руках», [online] <https://novayagazeta.eu/articles/2025/01/21/gorite-v-adu-te-kto-perekhodit-granitsu-ukrainy-s-oruzhiem-v-rukakh>, 20 XII 2024; Т. Брицкая, *Блаженны изгнанные*, [online] <https://novayagazeta.ru/articles/2025/01/06/blazhenny-izgnannnye>, 20 XII 2024; teŕŕe, «Батюшка Люцифер. Как З-верующие и священники РПЦ пишут доносы на инакомыслящих и друг на друга», 16 I 2024, [online] <https://novayagazeta.ru/articles/2024/01/16/batiushka-liutsifer>, 20 XII 2024.

⁵⁶ *Доклад митрополита Корнилия Освященному Собору 2023 года*, 17 X 2023, [online] <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/doklad-os-2023/>, 20 XII 2024.

⁵⁷ *Верховный муфтий России поддержал проведение спецоперации РФ на Украине*, 2 III 2022, [online] <https://cdum.ru/news/43/11237/>, 20 XII 2024.

Duchowny ogłosił fetwę, uznając, że każdy poległy w czasie wojny z Ukrainą wyznawca islamu jest szahidem⁵⁸. Trzeba jednak dodać, że wśród rosyjskich muzułmanów poparcie dla rosyjskiej inwazji nie było jednobrzmiące: jeśli część północno-kaukaskich radykalizowanych muftich wzywała do likwidacji Ukrainy przez dżihad, to Rawil Gajnutdin – Przewodniczący Rady Muftich Rosji wypowiadał się bardziej neutralnie, nawołując do pokoju⁵⁹.

Konferencja Biskupów Katolickich Rosji 24 lutego 2022 r. wezwała polityków do uczynienia wszystkiego, co może doprowadzić do przerwania konfliktu. Po ogłoszeniu częściowej mobilizacji, we wrześniu 2022 r., biskupi zwrócili się do wiernych z przesłaniem: *Wiemy, że w pewnych okolicznościach władze państwowe nie tylko mają prawo, ale i powinność użycia broni i wymagania od obywateli wypełnienia obowiązków niezbędnych dla obrony ojczyzny, a ci, którzy z honorem służą ojczyźnie w formie służby wojskowej, służą dobru wspólnemu. To, co zostało powiedziane, jest słuszne, jeśli celem działań wojennych jest jak najszybsze przerwanie konfliktu, by uniknąć wzrostu liczby ofiar*⁶⁰.

Wśród wyznawców buddyzmu w Rosji również nie ma jedności w sprawie oceny inwazji na Ukrainę. Działania rosyjskich władz zdecydowanie poparł Damba Ajuszejew – piastujący godność Pandito chambo-lamy, zwierzchnika Tradycyjnej Duchowej Sanghi Rosji. Duchowny popiera przyłączenie do Rosji Doniecka i Ługańska oraz „specjalną operację wojskową” na Ukrainie⁶¹. Natomiast zwierzchnik lamów Kałmucji – Telo Rinpocze (przebywający teraz na emigracji w Mongolii) – oficjalny przedstawiciel Dalaj Lamy na Rosję – potępił inwazję na Ukrainę: *Uważam, że strona ukraińska oczywiście ma rację – oni bronią swojego kraju, swojej ziemi, swojej prawdy, swojej konstytucji, swojego narodu. Bardzo trudno powiedzieć i przyjąć, że Rosja ma rację i, że ta wojna jest potrzebna*⁶².

Postawa rosyjskich wyznawców judaizmu wobec wojny z Ukrainą również jest zróżnicowana. Wpływ na to ma wewnętrzny konflikt między dwoma największymi zrzeszeniami wyznawców: Federacją Żydowskich Wspólnot Rosji (FŻWR) i Kongresem Żydowskich Organizacji Religijnych i Wspólnot Rosji (KŻORiW). Stojący na czele tych zrzeszeń Berl Lazar (FŻWR) i Adolf Szajewicz (KŻORiW) jednocześnie piastują godność Naczelnego Rabina Rosji, ale tylko Berl Lazar jest członkiem Rady ds. Współdziałania ze Zrzeszeniami Religijnymi przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej [Совет по взаимодействию

⁵⁸ М. Ларюэль, *Мусульманский мир и война в Украине*, Russie.Nei.Visions, № 127, Ифри, январь 2023, s. 12.

⁵⁹ G. Sibgatullina, *Russia's Muslim Leaders on the Invasion of Ukraine: United in a Display of Loyalty. Divided in Competition for Power*, [online] <https://www.ponarseurasia.org/russias-muslim-leaders-on-the-invasion-of-ukraine-united-in-a-display-of-loyalty-divided-in-competition-for-power/>, 23 XII 2024.

⁶⁰ *Обращение Конференции католических епископов России в связи с объявлением частичной мобилизации*, [online] <https://catholic-russia.ru/2022/obrashhenie-konferenczii-katolicheskikh-episkopov-rossii-v-svyazi-s-obyavleniem-chastichnoj-mobilizaczii/>, 20 XII 2024.

⁶¹ *Глава Буддийской сангхи РФ поддержал спецоперацию по защите Донбасса*, 30 IX 2022, [online] <https://iz.ru/1403640/2022-09-30/glava-buddiiskoi-sangkhi-rf-podderzhal-spetcooperaciiu-pozashchite-donbassa>, 23 XII 2023.

⁶² *Верховный лама Калмыкии выступил против войны в Украине*, 3 X 2022, [online] <https://www.idelreal.org/a/32063031.html>, 20 XII 2024.

с религиозными объединениями при Президенте Российской Федерации]. Konflikt dotyczy kwestii władania zwojami Tory, przechowywanymi w Archiwum Państwowym, i prawa do reprezentowania wszystkich żydów w Rosji. Wobec inwazji rosyjskiej na Ukrainę oba zrzeszenia zajęły zróżnicowane stanowiska: rabin Lazar wzywał wszystkich liderów religijnych do modlitw o pokój i oferował pośrednictwo w rozmowach między Rosją i Ukrainą⁶³, a rabin Szajewicz zapewnił władze państwowe, że we wszystkich synagogach Rosji trwa modlitwa o pomyślność dla Prezydenta Putina i kraju, oraz prosił o odroczenie mobilizacji dla żydowskich studentów szkół religijnych⁶⁴. Dodać należy, że Naczelny Rabin Moskwy, Pinchas Goldszmidt, w marcu 2022 r. wyjechał do Izraela – w proteście przeciw inwazji na Ukrainę i wobec nacisków władz FR, by poparł „specjalną operację wojskową”. Wezwał innych żydów do opuszczenia Rosji⁶⁵.

Głosem wspólnot protestanckich w sprawie wojny z Ukrainą było stanowisko Rosyjskiego Zjednoczonego Związku Chrześcijan Wiary Ewangelicznej (Pięćdziesiątników) [Российский объединенный Союз христиан веры евангельской (пятидесятников)] przedstawione 2 czerwca 2022 r. – w odpowiedzi na wezwanie ukraińskich wspólnot protestanckich do potępienia Federacji Rosyjskiej za przeprowadzaną „specjalną operację wojskową”. Rosyjscy protestanci stwierdzili wówczas, że ich odmowa krytyki Federacji Rosyjskiej wynika z oceny stanowiska ukraińskich protestantów: *Oświadczenie ukraińskich współbraci w wierze jest uczynione w duchu rozpowsechniania w świecie rusofobii*⁶⁶.

Instytucjonalno-rytualne wsparcie dla uczestników „specjalnej operacji wojskowej” nadeszło również od wyznawców szamanizmu. Na wezwanie Najwyższego Szamana Rosji ogólnorosyjskie kamłanie w intencji żołnierzy biorących udział w wojnie zostało odprawione 9 października 2022 r.⁶⁷ Najwyższy Szaman (Kara-ool Dopczun-ool) nazwał prezydenta Zelenińskiego *wrogiem narodu ukraińskiego*⁶⁸.

⁶³ «Я готов на любое посредничество», [online] <https://www.kommersant.ru/doc/5239559>, 20 XII 2024.

⁶⁴ Раввин Шаяевич: такого не было даже во время Холодной войны, [online] <https://ria.ru/20221028/shaevich-1827525835.html>, 20 XII 2023.

⁶⁵ Главный раввин Москвы Пинхас Гольдшмидт уехал из России после начала войны. Как выяснилось теперь – из-за требований поддержать вторжение, 8 VI 2022, [online] <https://meduza.io/feature/2022/06/08/glavnyy-ravvin-moskvy-pinhas-goldshmidt-uehal-iz-rossii-posle-nachala-voyny-kak-vyyasnilos-teper-iz-za-trebovaniy-podderzhat-vtorzhenie>, 20 XII 2024.

⁶⁶ Российские пятидесятники ответили на призыв протестантов с Украины осудить спецоперацию РФ, 2 VI 2022, [online] <https://tass.ru/obschestvo/14799195>, 20 IX 2024. Rosyjski Zjednoczony Związek Chrześcijan Wiary Ewangelicznej (Pięćdziesiątników) jest największą organizacją rosyjskich protestantów, zrzeszającą kilka tysięcy wspólnot.

⁶⁷ Верховный шаман России поблагодарил за общий обряд в поддержку военных, 11 X 2022, [online] <https://ria.ru/20221011/shaman-1823067279.html>, 20 IX 2024.

⁶⁸ Д. Дмитрива, Верховный шаман России рассказал, при каком условии закончится спецоперация, 5 X 2023, [online] [%E2%80%8B%E2%80%8B, 20 IX 2024. Instytucja Najwyższego Szamana Rosji została ustanowiona na I Ogólnorosyjskim Zjeździe Szamanów w 2018 r. w Kyzyle – stolicy Tuwy. Odwołanie się do idei hierarchicznej, scentralizowanej struktury tej konfesji jest działaniem nowym i nieswoistym dla szamaniściycznej tradycji, eksponującej do tej pory lokalny, miejscowy charakter aktywności każdego szamana. Wspomniane inicjatywy organizacyjne i poparcie dla inwazji na Ukrainę motywowane były ambicjami](https://www.gazeta.ru/social/news/2023/10/05/21435043.shtml?updated)

Głosy rosyjskich wspólnot religijnych wobec wojny z Ukrainą nie brzmiały unisono w okresie trzech lat trwającego konfliktu. W obrębie poszczególnych wspólnot zauważalne były dysonanse: a) opinie liderów nie zawsze współbrzmiały z głosami pojedynczych wyznawców (zarówno zwykłych wiernych, jak i niektórych kapłanów); b) głosy głównych przywódców wspólnot wyznaniowych rozkładały się na skali od bezwarunkowego poparcia decyzji o inwazji, poprzez wskazania na wartość pokoju, do krytyki inwazji, którą wygłaszali zwłaszcza zwierzchnicy lokalnych wspólnot, przebywający w tej chwili poza Rosją; c) zniuansowane stanowisko wobec wojny dostrzegane było w wypowiedziach liderów różnych, od dłuższego czasu rywalizujących ze sobą centrów decyzyjnych niektórych religii (zwłaszcza buddyzmu, islamu, judaizmu); d) zwierzchnik najliczniejszej konfesji, zgodnie z wielowiekową rosyjską tradycją wspierania władzy świeckiej przez hierarchię cerkiewną, deklarował bezwarunkowe, wręcz bałwochwalcze poparcie dla sakralizowanej wojny, odczytane przez wyznawców prawosławia poza Rosją jako herezja. Trzeba też pamiętać, że i w obrębie tej religii znalazło się wielu duchownych i świeckich, którzy, nie bacząc na grożące represje ze strony władz świeckich (w przypadku duchownych – także zwierzchności cerkiewnej), mieli odwagę wyłamać się z nurtu narzuconego dyskursu prowojennego.

DIAGNOZY WSPÓŁCZESNYCH PISARZY ROSYJSKICH

Głosy rosyjskiego środowiska pisarskiego dowodzą daleko posuniętej polaryzacji stanowisk w sprawie inwazji Rosji na Ukrainę. Świadczyły o tym akcje i listy podpisywane przez rosyjskich twórców, zarówno protestujących przeciw rozpętanu wojny przez Rosję, jak i wspierających rosyjskie władze. Listy sygnatariuszy po obu stronach były długie. Wiele pisarzy-przeciwników inwazji to dziś emigranci, których nazwiska znalazły się w rejestrach „agentów zagranicznych” („иноагентов”), niektórzy zostali zaocznie skazani przez sądy rosyjskie na wieloletnie osadzenie w koloniach karnych. Ich książki wydane w Rosji jeszcze przed inwazją są dostępne w sklepach internetowych, które mają jednak zakaz reklamy tych tekstów.

Pisarze emigracyjni, krytykując rosyjską agresję, często podejmują rozważania o odpowiedzialności osobistej i zbiorowej Rosjan za wojnę z Ukrainą. Takie wątki pojawiają się w wywiadach i esejach wielu wybitnych twórców. Wśród nich są m.in.: Dymitr Głuchowski, Borys Akunin, Władimir Sorokin, Ludmiła Ulicka, Michaił Szyszkin, Siergiej Lebiediew, Iwan Wyrupajew. Leitmotivem w tej grupie wypowiedzi jest zarówno solidarność z walczącą Ukrainą, współczucie dla spowodowanych przez Rosję cierpień

poszczególnych działaczy i chęcią zaskarżenia sobie przychylności władz państwowych w zabiegach o przyznanie szamanizmowi statusu „religii historycznej” w Rosji. Poza tym tytułem „Najwyższego Szamana” posługuje się wielu praktykujących w miastach rosyjskich „uzdrowicieli”. Zob. В.И. Харитонов, *(Нео)шаманизм и шаманские практики современности: от «возрождения шаманизма» до экзотатического транса*, „Вестник антропологии” 2022, № 4, s. 307-308.

Ukraińców, jak i poczucie wstydu za to, że winowajcą tych krzywd jest Rosja. Wymienieni krytycy rosyjskiej inwazji rozważają kwestię relacji między winą a odpowiedzialnością. Wszyscy się zgadzają, że winę za rozpętanie wojny ponosi prezydent Federacji Rosyjskiej, natomiast różnice zdań dotyczą tego, czy wina obciąża wszystkich Rosjan. Władimir Sorokin⁶⁹ powie: *wszyscy jesteśmy winni. Nie tylko Putin i jego drużyna*⁷⁰. Ludmiła Ulicka⁷¹ kilka dni po wybuchu wojny podkreśliła, że odczuwa wielki wstyd, ból i strach z powodu tego, co zrobił jej kraj⁷². W wywiadzie udzielonym w czerwcu 2024 r. pisarka zaznaczyła, że wszystkich Rosjan dotyczy odpowiedzialność zbiorowa za dopuszczenie do zaistniałej sytuacji, jednak nie generuje to automatycznie poczucia odpowiedzialności osobistej każdego człowieka⁷³.

Dymitr Gluchowski⁷⁴ zaznaczył natomiast, że należy rozgraniczyć kwestie winy i odpowiedzialności. Władze dążyły do tego, by rozmyć kwestie odpowiedzialności za podjęcie decyzji o inwazji, rozkładając ją na Radę Bezpieczeństwa Państwa, Parlament, jednostki administracji państwowej, które formalnie wypowiadały się w sprawie rozpoczęcia „specjalnej operacji wojskowej”, a *narodu nikt o zdanie nie pytał*⁷⁵, ale milczenie, bierność większości Rosjan, kiedy poznali prawdę o sytuacji, czyni ich współodpowiedzialnymi: *Relacja wobec powracających z wojny do domu jest prosta: ci, którzy strzelali i zabijali, są zbrodniarzami; ci, którzy nie zabijali a poszli na wojnę jako ochotnicy – to również przestępcy; ludzie, którzy zostali objęci mobilizacją, ale sami do nikogo nie strzelali – są ofiarami. W tej wojnie nie może być bohaterów po naszej stronie. Ani jednego człowieka po rosyjskiej stronie, niezależnie od tego, jaki order nie przypiąłbyś mu, nie można nazwać bohaterem. Wojna od samego początku jest potwornie niesprawiedliwa i absolutnie niesprowokowana przez naród ukraiński*⁷⁶.

Zdaniem pisarza każdy Rosjanin – także ten, który protestował, choć niekoniecznie jest winny – jest odpowiedzialny za zbrodnie popełniane na Ukrainie. Ta

⁶⁹ Władimir Sorokin – prozaik i dramaturg. W Polsce opublikował powieści: *Kolejka, Łódź, 23 000, Dzień oprycznika, Doktor Garin*.

⁷⁰ „Мы все виноваты. Не только Путин и его команда”. Владимир Сорокин – о войне в Украине и коллективной ответственности россиян, 29 I 2023, [online] <https://www.currenttime.tv/a/my-vse-vinovaty-ne-tolko-putin-i-ego-komanda-vladimir-sorokin-o-voynе-v-ukraїne-i-kollektivnoy-otvetstvennosti-rossiyan/32237409.html>, 28 XII 2024.

⁷¹ Ludmiła Ulicka – prozaik i działaczka społeczna. W Polsce ukazały się jej powieści: *Medea i jej dzieci, Przypadek doktora Kukockiego, Szczerze oddany Szurik, Daniel Stein, tłumacz, Zielony namiot, Drabina Jakubowa*.

⁷² Людмила Улицкая: „Боль. Страх. Стыд”. 24 февраля 2022 года началась война, [online] <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1626791/liudmila-ulitskaia-bol-strakh-styd?srsId=AfmBOoqmsZ18Ff2dPjwQWo38gApW9soX41xJ9rM1J3YfeeAPsFs33FLS>, 21 XII 2024.

⁷³ «И грянул Грэм» с Людмилой Улицкой: «Я вполне допускаю, что всё закончится так страшно», [online] <https://echofm.online/programs/i-gryanul-grem/i-gryanul-grem-2>, 28 XII 2024.

⁷⁴ Dymitr Gluchowski – prozaik. W Polsce opublikował powieści: *Metro 2033, Metro 2034, Metro 2035, Outpost, Outpost 2, Czas zmierzchu, FUTURE, Tekst*.

⁷⁵ М. Шакиров, Дмитрий Глуховский: „В войне со стороны России нет ни одного героя”, 20 VIII 2023, [online] <https://www.svoboda.org/a/dmitriy-gluhovskiy-v-voynе-so-storony-rossii-net-ni-od-nogo-geroya-/32554434.html>, 28 XII 2024.

⁷⁶ *Tamże*.

odpowiedzialność będzie brzemieniem i wyrzutem sumienia również dla przyszłych pokoleń Rosjan, kiedy wojna się skończy.

W tym kontekście wielokrotnie w różnych wypowiedziach powraca wątek rozliczenia z przeszłością – zwłaszcza radziecką. W braku lustracji, w społecznym przyzwoleniu na to, by winowajców zbrodni stalinowskich nie rozliczać i nie sądzić, w akceptacji stanu, w którym kaci spokojnie mieszkają obok ofiar, w powszechnym syndromie zapomnienia-przemilczenia, w braku odcięcia się od radzieckiej przeszłości Siergiej Lebiediew⁷⁷ upatruje źródeł powszechnego odrętwienia moralnego i braku reakcji na zło i zbrodnię⁷⁸. Władimir Sorokin wskaże, że trup radzieckiego świata nie został pochowany w latach dziewięćdziesiątych. Wszystkie kraje postradzieckie, poza Rosją, zdołały się uporać i rozliczyć z dziedzictwem totalitaryzmu. Teraz radziecki trup, jak zombi, ożył i grozi światu zagładą nuklearną⁷⁹.

Dymitr Głuchowski sądzi, że to strach przed represjami jest głównym powodem milczenia rosyjskiego społeczeństwa (ten pogląd podzielają wszyscy rosyjscy krytycy inwazji). Pisarz usiłuje jednak wskazać głębsze, historyczno-kulturowe przyczyny passywności moralnej Rosjan wobec dziejącego się zła. Szczególnie istotna jest uwidoczniiona w historii „wyuczona bezradność Rosjan”⁸⁰ (podobna opinia pojawi się w wypowiedziach Ludmiły Ulickiej), przez wieki wzmacniana opresyjnym charakterem kolejnych systemów politycznych niedających pola dla indywidualnego poczucia odpowiedzialności za swoje czyny: to pan, car, partia, która wszystko wie i wszystko może – są podmiotami mającymi realne poczucie sprawczości. Pojedynczy człowiek jest pozbawiony szansy na takie doświadczenie. To jest źródło widocznej także dziś rosyjskiej skłonności do samousprawiedliwiania się, zamykania się na dostępne źródła wiedzy o świecie i sięgania tylko do tych, które w bańce informacyjnej potwierdzają wszechmoc państwa i bezradność jednostki. Rosjanie zainteresowani są spokojnym, na ile to możliwe, w miarę dostatnim życiem, bez angażowania się w politykę⁸¹. Ludmiła Ulicka jest zdania, że Rosjanie przywykli do złego życia, a Rosja to kraj ciągłej traumy⁸². Pisarka wskazuje też na odwrotny niż w przypadku pozostałych autorów aspekt relacji między opresyjną władzą a społeczeństwem: władza jest bowiem emanacją społeczeństwa.

Rosyjską postawę życiową Głuchowski definiuje poprzez triadę „konformizm–fatalizm–konsumeryzm”. Ludzie, jak powie pisarz, uciekają się do różnych chwytów kognitywnych, by wobec ogromu zła, którego istnienia nie chcą dostrzegać, zachować poczucie

⁷⁷ Siergiej Lebiediew – prozaik i publicysta. W Polsce ukazały się tomy jego prozy: *Granice zapomnienia, Ludzie sierpnia, Dzieci Kronosa, Debiutant, Tytan*.

⁷⁸ А. Архангельский, Сергей Лебедев: „Как получилось, что ГУЛАГ вернулся?”, 20 III 2024, [online] <https://www.svoboda.org/a/sergey-lebedev-kak-poluchilosj-chto-gulag-vernulsya-/32865264.html>, 28 XII 2024.

⁷⁹ „Мы все виноваты. Не только Путин и его команда”. Владимир Сорокин – о войне в Украине и коллективной ответственности россиян...

⁸⁰ Д. Глуховский, *Мы. Дневник падения*, Bratislava 2024, s. 481.

⁸¹ М. Шакиров, *Дмитрий Глуховский...*

⁸² А. Архангельский, Людмила Улицкая: „Мы платим за наши действия и бездействие”, 15 II 2023, [online] <https://www.svoboda.org/a/lyudmila-ulitskaya-my-platim-za-nashi-deystviya-i-bezdeystvie-/32269828.html>, 28 XII 2024.

osobowej spójności. Jednakże dewastujące mentalne i społeczne skutki konformizmu i bierności wobec zła będą odczuwalne w długiej perspektywie czasowej, generując kryzys tożsamości osobniczej i kulturowej oraz wynikający z niego kryzys szacunku do siebie.

Michaił Szyszkin⁸³ interpretuje brak rosyjskich masowych protestów przeciw inwazji jako przejaw odwiecznej rosyjskiej reguły, według której milczenie to strategia na przetrwanie, zdiagnozowana już przez Puszkina w dramacie *Borys Godunow* (1825): ostatnia scena utworu kończy się znamiennej frazą „naród milczy” („народ безмолвствует”)⁸⁴. Jednakże ta perspektywa interpretacyjna okazuje się niestosowna w odniesieniu do faktu, że po ogłoszonej mobilizacji setki tysięcy Rosjan pojechało, by zabijać Ukraińców i samemu zostać zabitym. Szyszkin wyeksponuje w tym przypadku ujawniający się dziś w rosyjskich postawach archaiczny relikw plemiennego mentalności, która blokuje możliwość rozwoju indywidualnego, osobistego poczucia odpowiedzialności. W eseju z 15 lutego 2023 r., który ma formę listu do anonimowego ukraińskiego przyjaciela, przeczytamy: [...] *większość Rosjan mentalnie żyje jeszcze w przeszłości, kiedy ludzie utożsamiali się ze swoim plemieniem. Nasze plemię ma zawsze rację, a inne plemiona – to nasi wrogowie, którzy chcą nas zniszczyć. Nie ponosimy żadnej odpowiedzialności, o niczym nie decydujemy, za nas decyduje wódz/chan/car*⁸⁵.

Jak zauważa Głuchowski, wojna z Ukrainą ujawniła niemoc rosyjskiej inteligencji, która, mimo że zdaje sobie sprawę z tego, co się dzieje, nie mogła wypełnić dobrowolnie przyjętej dwa wieki temu misji – oświecania narodu od zawsze ogłupianego przez państwo⁸⁶. Część rosyjskich elit inteligenckich została zastraszona, a część – kupiona i skorumpowana przez państwo. Oferowane stanowiska i dobra materialne okazały się skuteczną, urzeczywistnioną diabelską pokusą⁸⁷.

Podobną, krytyczną wobec sprzedajnych inteligenckich elit opinię przedstawia Szyszkin, pisząc o deklaracjach lojalności i listach poparcia dla władz. Rektorzy wyższych uczelni, dyrektorzy muzeów i teatrów, popierając „specjalną operację wojskową”, stali się zbrodniarzami wojennymi. Wydawało im się, że ratują swoje uczelnie, muzea, biblioteki i teatry. *Ale zdradą nie można uratować ani siebie, ani teatru*⁸⁸.

W refleksji przeciwników inwazji na Ukrainę wielokrotnie pojawiają się porównania współczesnej Rosji do Niemiec hitlerowskich, które dzięki klęsce doświadczyły *katharsis*. Szyszkin podkreślił, że Rosja może się odrodzić tylko wtedy, jeśli rządzący reżim poniesie militarną klęskę, a ze świadomości Rosjan wymazane zostaną imperialne

⁸³ Michaił Szyszkin – prozaik. Opublikował w Polsce powieści: *Włos Wenery*, *Nie dochodzą tylko listy nienapisane*, *Pokój czy wojna*.

⁸⁴ М. Шишкин, *Дорогой украинский друг, они украли у нас язык, и выход теперь лишь один*, 15 II 2023, [online] <https://rus.postimees.ee/7713473/mihail-shishkin-dorogoy-ukrainskiy-drug-oni-ukrali-u-nas-yazyk-i-vygod-teper-lish-odin>, 28 XII 2024.

⁸⁵ М. Шишкин, *Дорогой украинский друг...*

⁸⁶ Д. Глуховский, *Мы. Дневник падения...*, s. 380.

⁸⁷ *Tamże*, s. 374.

⁸⁸ *Молчание наотмашь. Михаил Шишкин – о будущем русской культуры*, 30 IX 2023, [online] <https://www.svoboda.org/a/molchanie-naotmashj-mihail-shishkin-o-buduschem-russkoy-kuljтуры/32613845.html>, 25 XI 2024.

rojenia, wzmacniane przez współczesną propagandę⁸⁹. Imperialna mitologia uniemożliwia bowiem „przepracowanie trudnej przeszłości” dla ugruntowania autentycznych etycznych podstaw wspólnoty⁹⁰.

Jak wynika z przywoływanych badań jakościowych, nawet ci, którzy w nieoficjalnych sytuacjach przyznają, że wojna jest złem, konstatują, że skoro wojna została zaczęta, to trzeba ją prowadzić do końca. Niechęć do obudzenia w sobie żalu motywowana jest, z jednej strony, solidarnością z walczącymi żołnierzami rosyjskimi, z drugiej – wypieraniem świadomości o zbrodniach wojennych popełnianych przez armię rosyjską na Ukrainie. Za każdym razem, kiedy w mediach pojawiają się informacje o mordowaniu cywili, atakach rakietowych na szpitale, szkoły, sklepy, odpowiedzią rosyjskiej propagandy jest zaprzeczanie („to nie my”) i obarczanie winą Ukraińców, którzy z premedytacją, rzekomo, mieli zainscenizować niezaistniałą sytuację (jak w przypadku zaprzeczeń dotyczących zbrodni w Buczycy, by winę zrzucić na Rosjan).

Wszyscy pisarze-przeciwnicy wojny podkreślają fundamentalne znaczenie słabo rozwiniętego w Rosji poczucia odpowiedzialności indywidualnej. Ta wartość nie miała szansy rozwoju przez większą część historii Rosji ze względu na ugruntowany system polityczny i strukturę społeczną uznającą prymat zasady tzw. zbiorowej współodpowiedzialności (круговой поруки) nad odpowiedzialnością indywidualną. W opresyjnym systemie ideologiczno-społecznym, a nawet po jego upadku, widoczny jest długotrwały deficyt poczucia odpowiedzialności osobistej w różnych sferach życia społecznego – zarówno w aspekcie odpowiedzialności „przed czynem”, jak i „po czynie”⁹¹.

Zdiagnozowany w badaniach mechanizm adaptacyjny polegający na wtopieniu informacji o wojnie w „przezroczystą” codzienność, unikanie dysonansu poznawczego⁹² oraz kulturowo ugruntowany wzorzec wyuczonej bezradności osłabiają potrzebę kultuwowania pamięci osobniczej jako warunku poczucia odpowiedzialności indywidualnej i zbiorowej⁹³. *Na mapie Rosji nie znajdziemy Norymbergi*⁹⁴ – skonkluduje swoją diagnozę Szyszkin.

Ważny wątek refleksji przeciwników inwazji dotyczy kwestii zakresu odpowiedzialności kultury, literatury, języka rosyjskiego za wojnę i popełniane na niej zbrodnie. Wszyscy przywoływani pisarze podkreślają zrozumienie dla ukraińskiej, ujawnianej

⁸⁹ M. Шишкин, *Они превращают в кровь всё: русской культуре не удалось стать исключением*, 5 X 2023, [online] <https://rus.postimees.ee/7868055/mihail-shishkin-oni-prevrashchayut-v-krov-vse-russkoy-kulture-ne-udalos-stat-isklyucheniem>, 25 XI 2024.

⁹⁰ K. Wigura, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Gdańsk–Warszawa 2011, s. 61.

⁹¹ L. Filek, *Filozofia odpowiedzialności w XX wieku*, Kraków 2003, s. 195; A. Dudek, *Uwagi o odpowiedzialności osobistej jako wartości w kulturze rosyjskiej*, [w:] *Wspólnoty wartości. Dziedzictwo i tożsamość. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Porębskiemu*, red. F. Czech, L. Korporowicz, P. Plichta, Kraków 2023, s. 253-263.

⁹² J. McGlynn, *Russia's War*, Cambridge 2023, s. 82-83.

⁹³ „Pamięć chroni przed złym postępowaniem”. Zob. H. Arend, *Odpowiedzialność i władza sądzienia*, przeł. W. Madej, M. Godyń, Warszawa 2003, s. 154.

⁹⁴ *Молчание наотмашь. Михаил Шишкин – о будущем русской культуры...*

dziś niechęci do klasycznych dzieł kultury rosyjskiej, do znoszenia pomników Puszkina czy wyrzucania jego dzieł na śmietnik. Szyszkin we wspomnianym już *Liście do ukraińskiego przyjaciela* pisze o tym, że reżim ukradł narzędzie porozumiewania między Rosjanami i Ukraińcami. Przed wojną mogli rozmawiać ze sobą w języku wielkiej literatury rosyjskiej. Teraz jest to język zbrodniarzy wojennych. Pisarz w poczuciu winy i odpowiedzialności za kulturę konstatuje: *Co możemy powiedzieć po wojnie Ukraińcom, którym Rosjanie zbombardowali i rozgrabili domy, zamordowali rodziny? Że wielka literatura rosyjska jest piękna? I, że język rosyjski jest taki wspinały?*⁹⁵.

Borys Akunin⁹⁶ wskazuje, że wojna rozpętana w 2022 r. przez rosyjski reżim doprowadziła do zmiany postrzegania kultury rosyjskiej w świecie: odwoływane są festiwale, prezentacje, spektakle, koncerty. *Słowo Rosja stało się toksyczne*⁹⁷. Pisarz uważa, że ostracyzm jest ceną, którą płaci dziś i będzie płacić kultura rosyjska za zbrodnie reżimu.

Siergiej Lebiediew, podejmując kwestię odpowiedzialności kultury za stan umysłów i wynikające z niego postawy Rosjan, wskazuje na zaniechania współczesnej kultury rosyjskiej po rozpadzie ZSRR. Kultura i literatura nie przepracowały tematu wojny w sposób należyty mimo doświadczenia dwóch wojen czeczeńskich i nie rozliczyły się z radzieckim dziedzictwem. Rosjanie nie przerobili lekcji o wartości ludzkiego życia – konstatuje autor *Granicy zapomnienia*. Na wszystkich Rosjanach, według pisarza, spoczywa szczególna odpowiedzialność za zaniechanie, za to, że nie widzieli rosyjskiej skłonności do osławiania się ze złem i jego dziedziczenia w długiej perspektywie historycznej oraz ulegali pokusie projekcji własnych win na ofiary⁹⁸.

W gronie współczesnych autorów rosyjskich odnajdziemy również wielu prozaików, którzy otwarcie manifestują swoje poparcie dla inwazji na Ukrainę. Tytułem ilustracji warto przywołać dwie postaci: Zachara Prilepina⁹⁹ i Aleksandra Prochanowa¹⁰⁰.

Prilepin, mający za sobą doświadczenie zbrojnego udziału w wojnie w Donbasie od 2014 r., kontraktowy pułkownik Rosgwardii, leczący rany po zamachu, którego był celem w 2023 r., powie o sobie: *Oczywiście, nie jestem politykiem, jestem człowiekiem idei*. Stanowczo podkreśla potrzebę pokonania Ukrainy i zajęcia Kijowa, neguje sens rozmów pokojowych z Ukraińcami, uważa, że informacje o zbrodni w Buczy

⁹⁵ М. Шишкин, *Дорогой украинский друг...*

⁹⁶ Borys Akunin – prozaik, autor opublikowanych w Polsce powieściowych cykli *Przygody Erasta Fandorina*, *Przygody magistra*, *Prowincjonalny kryminał*, czyli *przygody siostry Pelagii*, *Gatunki*, *Bruderschaft ze śmiercią*.

⁹⁷ *Погублена репутация всего, что связано со словом «русский»* – писатель Борис Акунин, 10 III 2022, [online] <https://rus.lsm.lv/statja/novosti/analitika/pogublena-reputacija-vsego-chto-svjazano-so-slovom-russkiy--pisatel-boris-akunin.a447365/>, 25 X 2024.

⁹⁸ С. Лебедев, «Белые пятна» в русской литературе XXI века – о чем мы не писали, 29 III 2023, [online] <https://nashagazeta.ch/en/news/les-gens-de-chez-nous/sergei-lebedev-belye-pyatna-v-russkoi-literature-xxi-veka-o-chem-my-ne>, 25 XI 2024.

⁹⁹ Zachar Prilepin jest autorem kilkunastu książek, m.in. powieści: *Patologie*, *Sańkja*, *Grzech*, *Czarna mała*, *Klasztor*. Do 2020 r. był bliskim współpracownikiem Eduarda Limowa – lidera Partii Narodowo-Bolszewickiej. Jest aktywnym prowojennym publicystą i propagandystą.

¹⁰⁰ Aleksander Prochanow – powieściopisarz i pulicysta. Autor m.in. powieści *Ostatni żołnierz Imperium*, *Czerwono-brunatny*, *Pan Heksogen*. W czasie próby puczu w 1991 r. poparł Giennadija Janajewa.

to *fakenewsy* i rezultat aranżacji scenerii (według niego, technicznie rzecz biorąc, taka zbrodnia była niemożliwa). Jedyne, jego zdaniem, sposób na uratowanie kultury małoskowskiej to przywrócenie jej do rosyjskiego kontekstu – powrót Ukrainy do Rosji. Obecna władza Ukrainy to projekt nie tylko antyrosyjski, ale i antyukraiński¹⁰¹. W jego wizji przyszłości Rosja powinna stać się *prawosławnym imperium socjalistycznym, o lewicowym charakterze*¹⁰².

Aleksander Prochanow jest przewodniczącym Klubu Izborskiego¹⁰³ – konserwatywnego *think tanku*, którego działalność jest finansowana przez państwo. Znamiennej ramę dla postawy pisarza wobec inwazji na Ukrainę tworzy ideologiczna koncepcja „piątego Imperium” – współczesnej Rosji jako spadkobiercy imperialnych tradycji poprzednich systemów politycznych państwa¹⁰⁴. Prochanow jest piewcą radzieckiego systemu i zgorzłym krytykiem tych, którzy doprowadzili do rozpadu ZSRR. W latach dziewięćdziesiątych, według pisarza, naród bez walki poddał radziecką ojczyznę – z jej zwycięstwem, jej socjalizmem, jej czerwonym imperium, które miało znaczenie globalne¹⁰⁵. W Ukrainie, zdaniem Prochanowa, widzimy odwieczne starcie Rosji i Europy. To Europa rękami Ukraińców walczy z Rosją. Pisarz krytykuje władzę państwa i armię rosyjską za słabość, za brak idei. Ukraina, jak się okazało, nie była zgniłym reżimem, ma dobrze wyszkoloną i dobrze uzbrojoną, zmotywowaną armię, ma ideologię. Armia rosyjska nie ma zwycięskiej ideologii¹⁰⁶. Specjalna operacja wojskowa była niezbędną korektą historycznej niesprawiedliwości w postaci rozczłonkowania jednolitego narodu rosyjskiego. Rosja potrzebuje nowych elit, które stworzą rosyjscy uczestnicy wojny z Ukrainą¹⁰⁷.

* * *

Rosyjskie środowisko pisarskie, podobnie jak i całe społeczeństwo, jest podzielone na przeciwników i zwolenników inwazji na Ukrainę.

W obu grupach widać przeświadczenie o znaczeniu mentalności radzieckiej dla oceny celów i przebiegu wojny: dla zwolenników inwazji – upadek ZSRR to katastrofa, to

¹⁰¹ Захар Прилепин дал интервью Ксении Собчак, 20 XI 2023, [online] <https://amp.meduza.io/feature/2023/11/20/zahar-prilepin-dal-intervyu-ksenii-sobchak>, 25 XI 2024.

¹⁰² М. Васюнов, Захар Прилепин: «Либералы знали, что в час икс мы обратимся к Православию», [online] <https://pravoslavie.ru/74274.html>, 25 XI 2024.

¹⁰³ M. Laruelle, *Pamięć 2.0? The Izborskii Club, or the New Conservative Avant-garde*, [w:] M. Laruelle, *Russian Nationalism. Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*, London 2018, s. 137.

¹⁰⁴ J. Diec, *Próby redefinicji państwowości imperialnej nowej Rosji*, [w:] *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 77-78.

¹⁰⁵ «Я рос среди грандиозных событий моей Родины». Проханов — о войне, империи, бабочках, 21 VIII 2024, [online] <https://rtvi.com/news/ya-ros-sredi-grandioznych-sobytij-moej-rodiny-prohanov-o-vojne-imperii-babochkah/>, 25 XI 2024.

¹⁰⁶ Александр Проханов: „Не государство, а бутафория”, 31 III 2023, [online] <https://ava.md/ro/articole/russia/aleksandr-prohanov-ne-gosudarstvo-a-butaforiya/>, 25 II 2025.

¹⁰⁷ А. Гамов, Александр Проханов: Начав спецоперацию на Украине, Россия борется с несправедливостью расчленения в 1991 году страны и русского народа, 18 II 2023, [online] <https://www.kp.ru/daily/27467/4723126/>, 25 XI 2024.

rzeczywisty powód wojny z Ukrainą i źródło problemów współczesnego, słabego państwa rosyjskiego. Dla przeciwników – wojna to jeden z katastrofalnych skutków nierozliczenia się z komunistyczną epoką. Wspólnym punktem odniesienia dla obu grup jest ocena imperialnej przeszłości Rosji: dla zwolenników inwazji wojna to konieczne działanie na rzecz przywrócenia imperium jako warunku zachowania rosyjskiej tożsamości. Dla przeciwników najazdu na Ukrainę – wojna to zbrodnia, za którą Rosja będzie odpowiadać w przyszłości.

Polem sporu dla obu grup i źródłem wykorzystywanych w nim argumentów są kultura i język. To z tego zasobu pochodzą przywoływane w dyskursywnych praktykach metafory, obrazy, tematy i wzory kulturowe.

Przeciwnicy i zwolennicy najazdu na Ukrainę traktują faszyzm jako ideologię, której przejawy dostrzega się u oponentów, co pozwala na ich potępienie: zwolennicy agresji uzasadniają najazd koniecznością defaszyzacji Ukrainy. Przeciwnicy – w decyzji o inwazji i w zbrodniach wojennych popełnionych przez Rosję dostrzegają przejawy faszyzacji kraju i społeczeństwa.

Wypowiedzi i zachowania rosyjskich celebrytów mogą skłaniać do postawienia tezy o zaniku inteligencji w klasycznym, dziewiętnastowiecznym rozumieniu tego pojęcia – jako grupy ludzi światłych, zdolnych do reprezentowania społeczeństwa wobec opresyjnej władzy.

Część rosyjskich elit naukowych, artystycznych, politycznych, sportowych wyemigrowała z własnej woli lub została wygnana z kraju (np. Ilja Jaszyn, Władimir Kara-Murza), część, która w nim pozostała, ze strachu lub dla kariery, podjęła działania naznaczone oportunistem i konformizmem.

KONKLUZJE

Zaprezentowane informacje i analizy skłaniają do sformułowania następujących wniosków końcowych:

- wojna z Ukrainą wpłynęła na poziom i styl życia Rosjan, generując nowe lub intensyfikując już istniejące problemy;
- dwie fale protestów (w pierwszych tygodniach wojny i po ogłoszeniu mobilizacji we wrześniu 2022 r.) zostały stłumione przez drakońskie represje;
- w badaniach ilościowych ponad 70% Rosjan popiera prowadzenie działań wojennych na Ukrainie;
- pod koniec 2024 r. po raz pierwszy w badaniach pojawiła się większość uważająca, że należy rozpocząć rozmowy pokojowe z Ukraińcami, ale bez zgody na oddanie terenów już zajętych przez armię rosyjską;
- przeciwnicy agresji na Ukrainę to grupa, której wielkość oceniana jest różnie w kolejnych badaniach różnych sondażowni, jednak nigdy nie była szacowana na więcej niż 20% respondentów;
- po trzech latach od początku inwazji dostrzegane są przejawy zmęczenia wojną i informacjami o niej;

- w badaniach jakościowych respondenci ujawniają skłonność do adaptowania się do warunków życia w kraju zaangażowanym w wojnę;
- powszechna jest strategia uzwyczajnienia wiadomości o wojnie, wpisania ich w rutynową strukturę codzienności;
- w biedniejszych regionach kontraktowa służba wojskowa, w związku z wysokimi stawkami żołdu i rekompensant, stała się źródłem wzrostu dobrobytu i wygenerowała paradoksalne zjawisko „ekonomiki śmierci”;
- wojna z Ukrainą po raz kolejny w rosyjskiej historii ujawniła silną zależność społeczeństwa od państwa i władzy, ugruntowaną reprodukującymi się w ciągu kilku wieków strukturami mentalności i autorytarno-imperialnymi tradycjami konstruowania rosyjskich wzorców tożsamości¹⁰⁸;
- zakorzeniony w doświadczeniach historycznych pasywizm postaw i przeświadczenie o braku wpływu na bieg wydarzeń nie motywują Rosjan do refleksji nad kwestią indywidualnej i zbiorowej odpowiedzialności za nieuzasadnione rozpoczęcie wojny i popełnione na niej zbrodnie.

POSTSCRIPTUM

W drugiej połowie roku 2025 w części podmiotów Federacji Rosyjskiej kwoty wypłacane żołnierzom służby kontraktowej przez władze regionalne zostały znacznie zredukowane (w Republice Baszkortostan – o 50%, w Białgorodskiej Obłasti – o 39%, w Niżegorodskiej Obłasti – o 50%, w Jamało-Nienieckim Okręgu Autonomicznym o 74%. Wypłaty ze środków federalnych pozostały na niezmiennym poziomie¹⁰⁹.

Zubożenie budżetów regionalnych to jeden z przejawów problemów gospodarczych Rosji wywołanych wojną. Ataki ukraińskich dronów na rosyjskie rafinerie ropy spowodowały braki paliwa na rynku, wzrost cen benzyny (a nawet, w niektórych regionach, wprowadzenie reglamentacji sprzedaży), ograniczenie eksportu paliw do poziomu najniższego od roku 2020. W związku z tym 4 listopada 2025 roku władze przyjęły regulację o zwiększeniu poboru rezerwistów, którzy mają być wysłani do ochrony rafinerii i innych obiektów infrastruktury¹¹⁰.

¹⁰⁸ M. Broda, *Rosja – autorytaryzm – demokracja – między iluzją i realnością*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2014, nr 2, s. 14.

¹⁰⁹ *В Башкортостане в два раза сократят выплаты контрактникам. Это четвертый российский регион, где контракт с Минобороны подешевел*, The Insider, [online] <https://theins.ru/news/281795>, 8 XI 2025

¹¹⁰ Е. Дюк, *Зачем власти РФ привлекают на службу резервистов*, 4.11.2025, [online: <https://www.dw.com/ru/zacem-vlasti-rf-privlekaut-na-službu-rezervistov/a-74614858>], 8 XI 2025

BIBLIOGRAFIA

- Aleksandr Prokhanov: „*Ne gosudarstvo, a butaforiya*” [Александр Проханов: „Не государство, а бутафория”], 30 III 2023, [online] <https://ava.md/ro/articole/russia/aleksandr-prohanov-ne-gosudarstvo-a-butaforiya/>.
- Arend H., *Odpowiedzialność i władza sądenia*, przeł. W. Madej, M. Godyń, Warszawa 2003.
- Arkhangel'skiy A. [Архангельский А.], *Lyudmila Ulitskaya: „My platim za nashi deystviya i bezdeystviye”* [Людмила Улицкая: „Мы платим за наши действия и бездействие”], 15 II 2023, [online] <https://www.svoboda.org/a/lyudmila-ulitskaya-my-platim-za-nashi-deystviya-i-bezdeystvie-/32269828.html>.
- Arkhangel'skiy A. [Архангельский А.], *Sergey Lebedev: „Kak poluchilos', chto GULAG vernulsya?”* [Сергей Лебедев: „Как получилось, что ГУЛАГ вернулся?”], 20 III 2024, [online] <https://www.svoboda.org/a/sergey-lebedev-kak-poluchilosj-chto-gulag-vernulsya-/32865264.html>.
- Berdichevskiy I., *Rossiyanki nachali chashche iskat' v internete, kak otpravit' supruga na SVO*, 4 XII 2024, [online] <https://aif.ru/politics/russia/rossiyanki-nachali-chashche-iskat-v-internete-kak-otpravit-supruga-na-svo>.
- Bi-bi-si: „*sredniy srok zhizni*” *zaklyuchennykh na fronte stal koroche* [Би-би-си: „средний срок жизни” заключенных на фронте стал короче], 17 IV 2024, [online] <https://www.svoboda.org/a/bi-bi-si-sredniy-srok-zhizni-zaklyuchennykh-na-fronte-stal-koroche/32908905.html>.
- Britskaya T. [Брицкая Т.], «*Batyushka Lyutsifer. Kak Z-veruyushchiye i svyashchenniki RPTs pish-cht donosy na inakomyslyashchikh i drug na druga*» [«Батюшка Люцифер. Как З-верующие и священники РПЦ пишут доносы на инакомыслящих и друг на друга»], 16 I 2024, [online] <https://novayagazeta.ru/articles/2024/01/16/batiushka-liutsifer>.
- Britskaya T. [Брицкая Т.], *Blazhenny izgnannyye* [Блаженны изгнанные], [online] <https://novayagazeta.ru/articles/2025/01/06/blazhenny-izgnannyye>.
- Broda M., *Rosja – autorytaryzm – demokracja – między iluzją i realnością*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2014, nr 2, s. 5-19.
- Chapnin S. [Чапнин С.], *Novaya russkaya eres'. Pochemu opravdaniye genotsida v Ukraine – samoubiystvo RPTs* [Новая русская ересь. Почему оправдание геноцида в Украине – самоубийство РПЦ], „The Insider” 2022, 23 XII, [online] <https://theins.ru/opinions/sergei-chapnin/258086>.
- Clavilier Y., Gjerstad M., *Combat Losses and Manpower Challenges Underscore the Importance of 'Mass' in Ukraine*, [w:] The International Institute for Strategic Studies, [online] <https://www.iiss.org/online-analysis/military-balance/2025/02/combat-losses-and-manpower-challenges-underscore-the-importance-of-mass-in-ukraine/>.
- Curanović A., *Przeznaczeni do wielkości! Pocucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*, Warszawa 2020.
- A Declaration on the „Russian World” (Russkii mir) Teaching*, [online] <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>.
- Diec J., *Próby redefinicji państwowości imperialnej nowej Rosji*, [w:] *Rosja. Rozważania imperiologiczne*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2015, s. 67-78.

- Dmitrova D. [Дмитрова Д.], *Verkhovnyy shaman Rossii rasskazal, pri kakom uslovii zakonchitsya spetsoperatsiya* [Верховный шаман России рассказал, при каком условии закончится спецоперация], 5 X 2023, [online] <https://www.gazeta.ru/social/news/2023/10/05/21435043.shtml?updated>.
- Doklad mitropolita Korniliya Osvyashchennomu Soboru 2023 goda [Доклад митрополита Корнилия Освященному Собору 2023 года], 17 X 2023, [online] <https://rpsc.ru/news/mitropoliya/doklad-os-2023/>.
- Dudek A., *Uwagi o odpowiedzialności osobistej jako wartości w kulturze rosyjskiej*, [w:] *Wspólnoty wartości. Dziedzictwo i tożsamość. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Porębskiemu*, red. F. Czech, L. Korporowicz, P. Plichta, Kraków 2023.
- Evrosoyuz vvel sanktsii v otnoshenii ChVK Vagnera i RIA FAN [Евросоюз ввел санкции в отношении ЧВК Вагнера и РИА ФАН], [online] <https://meduza.io/news/2023/04/13/evrosoyuz-vvel-sanktsii-v-otnoshenii-chvk-vagnera-i-ria-fan>.
- Gamov A. [Гамов А.], *Aleksandr Prokhanov: Nachav spetsoperatsiyu na Ukraine, Rossiya boretsya s nespravedlivost'yu raschleneniya v 1991 godu strany i russkogo naroda* [Александр Проханов: Начав спецоперацию на Украине, Россия борется с несправедливостью расчленения в 1991 году страны и русского народа], 18 II 2023 [online] <https://www.kp.ru/daily/27467/4723126/>.
- Glava Buddiyskoy sangkhi RF podderzhal spetsoperatsiyu po zashchite Donbassa [Глава Буддийской сангхи РФ поддержал спецоперацию по защите Донбасса], 30 IX 2022, [online] <https://iz.ru/1403640/2022-09-30/glava-buddiiskoi-sangkhi-rf-podderzhal-spet-so-perat-siiu-po-zashchite-donbassa>.
- Glavnyy ravvin Moskvy Pinchas Gol'dshmidt uyekhal iz Rossii posle nachala voyny. Kak vyusnilos' teper' – iz-za trebovaniy podderzhat' vtorzheniye [Главный раввин Москвы Пинхас Гольдшмидт уехал из России после начала войны. Как выяснилось теперь – из-за требований поддержать вторжение], 8 VI 2022, [online] <https://meduza.io/feature/2022/06/08/glavnyy-ravvin-moskvy-pinhas-goldshmidt-uehal-iz-rossii-posle-nachala-voyny-kak-vyusnilos-teper-iz-za-trebovaniy-podderzhat-vtorzhenie>.
- Glukhovskiy D. [Глуховский Д.], *My. Dnevnik padeniya* [Мы. Дневник падения], Bratislava 2024.
- Gudkov L. [Гудков Л.], *Ideologema «vrage»* [Идеологема «врага»], [w:] L. Gudkov [Л. Гудков], *Negativnaya identichnost'. Stat'i 1997-2002 godov* [Негативная идентичность], Moskva [Москва] 2004.
- Filek L., *Filozofia odpowiedzialności w XX wieku*, Kraków 2003.
- Fomina A. [Фомина А.], *Vyplata uchastnikam SVO vyroslo v dva raza. Skol'ko teper' tam zarabatyvayut?* [Выплата участникам СВО выросла в два раза. Сколько теперь там зарабатывают?], 31 VII 2024, [online] <https://www.gazeta.ru/army/2024/07/31/19483819.shtml>.
- «I gryanul Gr-em» s Lyudmiloy Ulicskoy: «Ya vpolne dopuskayu, chto vsë zakonchitsya tak strashno» [«Игрнул Грэм» с Людмилой Улицкой: «Я вполне допускаю, что всё закончится так страшно»], [online] <https://echofm.online/programs/i-gryanul-grem/i-gryanul-grem-2>.
- Ilyushina M., *Putin Makes Ukraine War Veteran a Governor as Military Gains Prestige*, „The Washington Post” 2024, 5 XI, [online] <https://www.washingtonpost.com/world/2024/11/05/russia-pervyshov-tambov-putin-time-heroes/>.

- Inozemtsev V., *Putin's «Deathonomics»*, [online] <https://ridl.io/putin-s-deathonomics/>.
- Iz Fonda natsional'nogo blagosostoyaniya Rossii «propalo» bol'she 100 tonn zolota [Из Фонда национального благосостояния России «пропало» больше 100 тонн золота], [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/02/21/izfonda-natsionalnogo-blagosostoyaniya-rossii-propalo-bolshe-100-tonn-zolota-a156013>.
- Kasyanchuk D. [Касянчук Д.], *Posle nachala voyny iz Rossii uyekhali i ne vernulis' okolo 650 tysyach chelovek: issledovaniye* [После начала войны из России уехали и не вернулись около 650 тысяч человек: исследование], The Bell, 16 VII 2024, [online] <https://thebell.io/posle-nachala-voyny-iz-rossii-uekhali-i-ne-vernulis-bolshe-700-tysyach-chelovek-issledovanie-the-bel>.
- Kasyanchuk D. [Касянчук Д.], *Tol'ko 8% emigrantov vernulis' v Rossiyu za god s leta 2023 goda* [Только 8% эмигрантов вернулись в Россию за год с лета 2023 года], 25 III 2025, [online] <https://thebell.io/tolko-8-emigrantov-vernulis-v-rossiyu-za-god-s-leta-2023-goda>.
- Katayeva V. [Катаева В.], *V Gosdume predstavili spisok 142 znamenitostey, ne podderzhavshikh SVO* [В Госдуме представили список 142 знаменитостей, не поддерживавших СВО], 5 VIII 2022, [online] <https://news.ru/culture/v-gosdume-predstavili-spisok-142-zname-nitostej-ne-podderzhavshih-svo/>.
- Kibervoyaska Prigozhina. *Kak ustroyena IT-infrastruktura «Vagnera», «Fabriki trolley» i «Konkorda»*, [online] <https://dossier.center/prig-it/>.
- Kharitonova V.I. [Харитонов В.И.], *(Neo)shamanizm i shamanские практики sovremennosti: ot «vozrozhdeniya shamanizma» do ekstاتического transa* [(Нео)шаманизм и шаманские практики современности: от «возрождения шаманизма» до экстатического транса], „Vestnik antropologii” [„Вестник антропологии”] 2022, № 4.
- Khlyakina D. [Хлякина Д.], *«Net voynе»: spisok vseh otkrytykh pisem protiv vtorzheniya v Ukrainu* [«Нет войне»: список всех открытых писем против вторжения в Украину], [online] <https://holod.media/2022/02/27/otkrytye-pisma/>.
- Klyuchevskaya N. [Ключевская Н.], *Otvetsvennost' za diskreditatsiyu ispol'zovaniya Vooruzhennykh Sil i deystviy gosorganov RF za rubezhom: administrativnyye i ugolovnyye sanktsii* [Ответственность за дискредитацию использования Вооруженных Сил и действий госорганов РФ за рубежом: административные и уголовные санкции], [online] <https://www.garant.ru/news/1536688/>.
- Konflikt s Ukrainoy: vnimaniye, podderzhka, otnosheniye k mirnym peregovoram i k sluzhbe po kontraktu v oktyabre 2024 goda [Конфликт с Украиной: внимание, поддержка, отношение к мирным переговорам и к службе по контракту в октябре 2024 года], [online] <https://www.levada.ru/2024/11/06/konflikt-s-ukrainoj-vnimanie-podderzhka-otnoshenie-k-mirnym-peregovoram-i-k-sluzhbe-po-kontraktu-v-oktyabre-2024-goda/>.
- Korel' L. [Корель Л.], *Sotsiologiya adaptatsii. Voprosy teorii, metodologii i metodiki* [Социология адаптации. Вопросы теории, методологии и методики], Novosibisk [Новосибирск] 2005.
- Laruelle M. [Ларюэль М.], *Musul'manskiy mir i voyna v Ukraine* [Мусульманский мир и война в Украине], Russie.Nei.Visions, № 127, Ifri, yanvar' [Ифри, январь] 2023.
- Laruelle M., *Pamiat 2.0? The Izborskii Club, or the New Cnservative Avant-garde*, [w:] M. Laruelle, *Russian Nationalism. Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*, London 2018.

- Lebedev S. [Лебедев С.], «*Belyye pyatna*» v russkoy literature XXI veka – o chem my ne pisali [«*Белые пятна*» в русской литературе XXI века – о чем мы не писали], 29 III 2023, [online] <https://nashagazeta.ch/en/news/les-gens-de-chez-nous/sergei-lebedev-belye-pyatna-v-russkoi-literature-xxi-veka-o-chem-my-ne>.
- Legucka A., *Rosjanie wobec wojny na Ukrainie rok po inwazji*, „Biuletyn PISM” 2023, 30 III, nr 36, [online] <https://www.pism.pl/publikacje/rosjanie-wobec-wojny-na-ukrainie-rok-po-inwazji>.
- Ludwig M., *Women Are Leading Russia's Antiwar Protests – and They're in Putin's Crosshairs As Feminist Antiwar Activists Face Brutal Arrests, They're Organizing Support for Those Who've Been Incarcerated*, [online] <https://truthout.org/articles/women-are-leading-russias-anti-war-protests-and-theyre-in-putins-crosshairs/>.
- Luzin P., *Russia's Year of Truth: The Runaway Military Budget*, [online] <https://cepa.org/article/russias-year-of-truth-the-runaway-military-budget/>, 15 III 2025.
- McGlynn J., *Russia's War*, Cambridge 2023.
- Maksimova E. [Максимова Е.], *Gaz v RF podorozhal na rekordnyye 35%. Dolgo rossiyanе budut spasat' narodnoye dostoyaniye?* [Газ в РФ подорожал на рекордные 35%. Долго россияне будут спасать народное достояние?], [online] <https://www.km.ru/economics/915418-gaz-v-rf-podorozhal-na-rekordnye-35-dolgo-rossiyane-budut-spasat-narodnoe-dostoyani>.
- Massovyye protesty protiv mobilizatsii na voynu s Ukrainoy zatronuli 38 gorodov Rossii*, 21 IX 2022, [online] <https://theins.ru/news/255295>.
- Mobilizatsiya. Glavnoye. V armiyu obeshchayut prizvat' 300 tysyach chelovek. Rezervistam moguť zakryt' vyyezd iz Rossii*, 21 IX 2022, [online] <https://meduza.io/feature/2022/09/21/mobilizatsiya-glavnoe>.
- Molchanie naotmash'. Mikhail Shishkin – o budushchem russkoy kul'tury*, [Молчание наотмашь. Михаил Шишкин – о будущем русской культуры] 30 IX 2023, [online] <https://www.svoboda.org/a/molchanie-naotmashj-mihail-shishkin-o-buduschem-russkoy-kul'tury/32613845.html>.
- MVD nazvalo chislo podzhogov voyenkomatov s nachala spetsoperatsii*, 22 I 2024, [online] <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/65ae29f79a794775711ffad5>.
- „*My vse vinovaty. Ne tol'ko Putin i ego komanda*”. Vladimir Sorokin – o voyne v Ukraine i kollektivnoy otvetstvennosti rossiyan [„Мы все виноваты. Не только Путин и его команда”. Владимир Сорокин – о войне в Украине и коллективной ответственности россиян], 29 I 2023, [online] <https://www.currenttime.tv/a/my-vse-vinovaty-ne-tolko-putin-i-ego-komanda-vladimir-sorokin-o-voyne/32237409.html>.
- «*Nado kak-to zhit'*». *Etnografiya rossiyskikh regionov vo vremena voyny. Na materialakh oseni 2023 goda* [«Нado как-то жить». Этнография российских регионов во время войны. На материалах осени 2023 года], [online] <https://publicsociologylab.com/assets/reports/PSLab-Report3.pdf>.
- Nakaz XXV Vsemirnogo russkogo narodnogo sobora «Nastoyashcheye i budushcheye Russkogo mira»* [Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»], [online] <https://www.patriarchia.ru/article/105523>.
- Obrashcheniye Konferentsii katolicheskikh episkopov Rossii v svyazi s ob"yavleniyem chastichnoy mobilizatsii* [Обращение Конференции католических епископов России в связи с объяв-

- нием частичной мобилизации], [online] <https://catholic-russia.ru/2022/obrashhenie-konferenczii-katolicheskikh-episkopov-rossii-v-svyazi-s-obyavleniem-chastichnoj-mobilizaczii/>.
- «Papa voyuyet, a my mirno spim». Kak zheny voyuyushchikh v Ukraine rossiiyan khvalyatsya bogatstvom v sotssetyakh [«Папа воюет, а мы мирно спим». Как жены воюющих в Украине россияне хвалятся богатством в соцсетях], 17 I 2025, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/01/17/papa-voyuet-amimirno-spim-kak-zheni-voyuyuschih-vukraine-rossii-an-hvalyatsya-bogatstvom-v-sotssetyah-a152679>.
- Parlamentskaya assambleya OBSE priznala Rossiiu gosudarstvom – sponsorom terrorizma, ChVK «Vagner» – terroristicheskoy organizatsiyey [Парламентская ассамблея ОБСЕ признала Россию государством – спонсором терроризма, ЧВК «Вагнер» – террористической организацией], 4 VII 2023 [online] <https://theins.ru/news/263164>.
- Patriarshaya propoved' v den' Radonitsy posle Liturgii v Arkhangel'skom sobore Moskovskogo Kremlya [Патриаршая проповедь в день Радоницы после Литургии в Архангельском соборе Московского Кремля], 3 V 2022, [online] <https://www.patriarchia.ru/article/103217>.
- Patriarshaya propoved' v Nedelyu 15-yu po Pyatidesyatnitse posle Liturgii v Aleksandro-Neveskom skitu [Патриаршая проповедь в Неделю 15-ю по Пятидесятнице после Литургии в Александро-Невском скиту], 25 IX 2022, [online] <https://www.patriarchia.ru/article/103723>.
- Patriarshaya propoved' v Nedelyu syropustnuyu posle Liturgii v Khrame Khrista Spasitelya [Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя], 7 III 2022, [online] <https://rpusib.ru/novosti/2755-patriarshaya-propoved-v-nedelyu-syropustnuyu-posle-liturgii-v-khrame-khrista-spasitelya.html>.
- Po vsej Rossii za god zakryli 160 bol'nits, chtoby s-ekonomit' den'gi na voynu [По всей России за год закрыли 160 больниц, чтобы сэкономить деньги на войну], „Moscow Times” 2025, 20 II, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/02/20/v-rossii-za-god-zakrili-160-bolnits-chtobi-sekonomit-dengi-na-voinu-a155905>.
- Pogublena reputatsiya vsego, chto svyazano so slovom «russkiy» – pisatel' Boris Akunin [Погублена репутация всего, что связано со словом «русский» – писатель Борис Акунин], 10 III 2022, [online] <https://rus.lsm.lv/statja/novosti/analitika/pogublena-reputacija-vsego-chto-svja-zano-so-slovom-russkiy--pisatel-boris-akunin.a447365/>.
- Polyak R. [Поляк Р.], Militarizatsiya detstva: kak eto proiskhodit i est' li ot etogo spaseniye [Милитаризация детства: как это происходит и есть ли от этого спасение], [online] <https://republic.ru/posts/107406>.
- Prokhanov A. [Проханов А.], „Ne gosudarstvo, a butaforiya” [„Не государство, а бутафория”], 31 III 2023, [online] <https://ava.md/ro/articole/russia/aleksandr-prohanov-ne-gosudarstvo-a-butaforiya/>.
- Pro-war Putin critic Igor Girkin Sentenced to Four Years in Russian Prison on Extremism Charges, [online] <https://edition.cnn.com/2024/01/25/europe/igor-girkin-russia-trial-verdict-intl/index.html>.
- Ravvin Shayevich: takogo ne bylo dazhe vo vremena Kholodnoy voyny [Раввин Шайевич: такого не было даже во время Холодной войны], 28 X 2022, [online] <https://ria.ru/20221028/shaevich-1827525835.html>.

- Rebes M., *Spoleczeństwo posttotalitarne wobec zasad i wartości demokratycznych. Perspektywa filozoficzna*, „Politeja” 2022, nr 1(76), s. 189-205.
- Reisinger W.M., Zaloznaya M., Woo Byung-Deuk, *Fear of Punishment as a Driver of Survey Misreporting and Item Non-response in Russia and its Neighbors*, „Post-Soviet Affairs” 2023, vol. 39, № 1-2, p. 55-56, [online] <https://www-1tandfonline-1com-1mijdrsrpaa7f.hps.bj.uj.edu.pl/doi/epdf/10.1080/1060586X.2022.2150490?needAccess=true>.
- Religiya i obshchestvo: monitoring [Религия и общество: мониторинг], VTsIOM Novosti [ВЦИОМ Новости], [online] <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/religiya-i-obshchestvo-monitoring>.
- Rodionov D. [РОДИОНОВ Д.], *V Buryatii banki «pylesosyat» den'gi. Ob'yemy vkladov naseleniya rastut gigantskimi tempami* [В Бурятии банки «пылесосят» деньги. Объемы вкладов населения растут гигантскими темпами], [online] <https://gazeta-n1.ru/news/society/135904/>.
- Rossiyskiye pyatidesyatniki otvetili na prizyv protestantov s Ukrainy osudit' spetsoperatsiyu RF [Российские пятидесятники ответили на призыв протестантов с Украины осудить спецоперацию РФ], 2 VI 2022, [online] <https://tass.ru/obshchestvo/14799195>.
- Rosstat otsenil inflyatsiyu v RF v 2024 godu v 9,52% [Росстат оценил инфляцию в РФ в 2024 году в 9,52%], 15 I 2025, [online] <https://www.interfax.ru/business/1003113>.
- Rusofoby [Русофобы], [online] <https://russophob.ru/about>.
- Sibgatullina G., *Russia's Muslim Leaders on the Invasion of Ukraine: United in a Display of Loyalty. Divided in Competition for Power*, [online] <https://www.ponarseurasia.org/russias-muslim-leaders-on-the-invasion-of-ukraine-united-in-a-display-of-loyalty-divided-in-competition-for-power/>.
- Shakirov M. [Шакиров М.], *Dmitriy Glukhovskiy: „V voyne so storony Rossii net ni odnogo geroya”* [Дмитрий Глуховский: „В войне со стороны России нет ни одного героя”], 20 VIII 2023, [online] <https://www.svoboda.org/a/dmitriy-gluhovskiy-v-voynе-so-storony-rossii-net-ni-odnogo-geroya-/32554434.html>.
- Shishkin M. [Шишкин М.], *Dorogoy ukrainskiy drug, oni ukrali u nas yazyk, i vykhod teper' lish' odin* [Дорогой украинский друг, они украли у нас язык, и выход теперь лишь один], 15 II 2023, [online] <https://rus.postimees.ee/7713473/mihail-shishkin-dorogoy-ukrainiyskiy-drog-oni-ukrali-u-nas-yazyk-i-vyhod-teper-lish-odin>.
- Shishkin M., *Oni prevrashchayut v krov' vse: russkoy kul'ture ne udalos' stat' isklyucheniyem*, 5 X 2023, [online] <https://rus.postimees.ee/7868055/mihail-shishkin-oni-prevrashchayut-v-krov-vse-russkoy-kulture-ne-udalos-stat-isklyucheniem>.
- Shmeleva K. [Шмелева К.], *„Sovet materey i zhen”: chto o nem izvestno?* [„Совет матерей и жен”: что о нем известно?], 1 XII 2022, [online] <https://www.dw.com/ru/sovet-mate-rej-i-zen-cto-o-nem-izvestno/a-63943733>.
- Sluzhba po kontraktu – SVO nastoyashcheye delo, [online] <https://sluzhbpokontraktu.rf/>.
- Smeltz D., El Baz L., Volkov D., *Russians More Interested in Peace Talks with Ukraine, but Most Oppose Making Major Concessions*, [w:] *The Chicago Council on Global Affairs*, 9 X 2024, [online] <https://globalaffairs.org/research/public-opinion-survey/russians-more-interested-peace-talks-ukraine-most-oppose-making>.

- Sorokin O. [Сорокин О.], «*Polnyy spisok vragov*»: 128 *predateley i begletsov iz Rossii opublikovan na ofitsial'nom sayte v marte 2022 goda* [«Полный список врагов»: 128 предателей и беглецов из России опубликован на официальном сайте в марте 2022 года], 28 II 2023, [online] <https://rassvet-info.ru/events/rossiya/predateli.html>.
- SShA priznali ChVK «Vagner» «*transnatsional'noy prestupnoy organizatsiyey*» [США признали ЧВК «Вагнер» «транснациональной преступной организацией»], 26 I 2023, [online] <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2023/01/26/960605-ssha-priznali-vagner>.
- Starobin P., *Putin's Exiles: Their Fight for a Better Russia*, New York 2024.
- Stat'ya 359. *Naemnichestvo* [Статья 359. Наемничество], [w:] *Zakony, kodeksy i normativno-pravovyye akty Rossiyskoy Federatsii* [Законы, кодексы и нормативно-правовые акты Российской Федерации], [online] <https://legalacts.ru/kodeks/UK-RF/osobennaja-chast/razdel-xii/glava-34/statja-359/>.
- Talanova D. [Таланова Д.], *Ot voyny net lekarstv. Pochti 20% zhiznenno vazhnykh preparatov ischezli iz rossiyskikh aptek, v nekotorykh gorodakh defitsit dostigayet 65%. Issledovaniye «Novoy-Evropa»* [От войны нет лекарств. Почти 20% жизненно важных препаратов исчезли из российских аптек, в некоторых городах дефицит достигает 65%. Исследование «Новой-Европа»], 9 XI 2023, [online] <https://novayagazeta.eu/articles/2023/11/09/ot-voyny-net-lekarstv>.
- Tsiplakov O. [Циплаков О.], «*Gorite v adu te, kto perekhodit granitsu Ukrainy s oruzhiyem v rukakh*» [«Горите в аду те, кто переходит границу Украины с оружием в руках»], [online] <https://novayagazeta.eu/articles/2025/01/21/gorite-v-adu-te-kto-perekhodit-granitsu-ukrainy-s-oruzhiem-v-rukakh>.
- Ulitskaya L. [Улицкая Л.], «*Bol. Strakh. Styd*» [„Боль. Страх. Стыд“], [online] <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1626791/liudmila-ulitskaia-bol-strakh-styd?srsId=AfmBOoqmsZ18Ff2dPjwQWo38gApW9soX41xJ9rM1J3YfeeAPsFs33FLS>.
- V *detskich sadakh po prikazu Putina nachali provodit' «Zarnitsy» s metaniyem granat i polzaniyem po-plastunski* [В детских садах по приказу Путина начали проводить «Зарницы» с метанием гранат и ползанием по-пластунски], „The Moscow Times“ 2025, 14 II, [online] <https://www.moscowtimes.ru/2025/02/14/v-detskih-sadah-po-prikazu-putina-nachali-provodit-zarnitsi-s-metaniem-granat-i-polzaniem-po-plastunski-a155192>.
- V *Rossii nachali publikovat' spiski „predateley” i „vragov naroda”* [В России начали публиковать списки «предателей» и «врагов народа»], 24 III 2022, [online] <https://rus.jauns.lv/article/novosti/493419-v-rossii-nacali-publikovat-spiski-predatelei-i-vragov-naroda>.
- V *rossiyskikh regionakh protestuyut iz-za ogromnykh schetov za svet* [В российских регионах протестуют из-за огромных счетов за свет], [online] <https://novayagazeta.eu/articles/2025/02/22/v-rossiiskikh-regionakh-protestuiut-iz-za-ogromnykh-schetov-za-svet>.
- Vasyunov M. [Васюнов М.], *Zakhar Prilepin: «Liberaly znali, chto v chas iks my obratimsya k Pravoslaviiu»* [Захар Прилепин: «Либералы знали, что в час икс мы обратимся к Православию»], [online] <https://pravoslavie.ru/74274.html>.
- Verkhovnyy lama Kalmykii *vystupil protiv voyny v Ukraine* [Верховный лама Калмыкии выступил против войны в Украине], 3 X 2022, [online] <https://www.idelreal.org/a/32063031.html>.

- Verkhovnyy muftiy Rossii podderzhal provedeniye spetsoperatsii RF na Ukraine*, 2 III 2022, [online] <https://cdum.ru/news/43/11237/>.
- Verkhovnyy shaman Rossii poblagodaryl za obshchiy obryad v podderzhku voyennykh* [Верховный шаман России поблагодарил за общий обряд в поддержку военных], 11 X 2022, [online] <https://ria.ru/20221011/shaman-1823067279.html>.
- Volkov D. [Волков Д.], *Tri goda voyennykh deystviy* [Три года военных действий], 21 III 2025, Analiticheskiy Tsentr Yuriya Levady [Аналитический Центр Юрия Левады], [online] <https://www.levada.ru/2025/03/21/tri-goda-voennykh-deystviy/>.
- Voyennaya operatsiya v Ukraine. 16 volna (7-12 noyabrya 2024)* [Военная операция в Украине. 16 волна (7-12 ноября 2024)], [online] <https://russianfield.com/svo16>.
- Vuorinen M., *Introduction: Enemy Images as Inversions of the Self*, [w:] *Enemy Images in War Propaganda*, red. M. Vuorinen, Newcastle upon Tyne 2012.
- Wagner Boss Prigozhin Confirmed Dead in Plane Crash*, [online] <https://www.bbc.com/news/world-europe-66632924>.
- Wigura K., *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*, Gdańska–Warszawa 2011.
- Zakhar Prilepin dal interv'yu Ksenii Sobchak* [Захар Прилепин дал интервью Ксении Собчак], 20 XI 2023, [online] <https://amp.meduza.io/feature/2023/11/20/zahar-prilepin-dal-intervyu-ksenii-sobchak>.
- Zwoliński A. ks., „Święta wojna” patriarchatu moskiewskiego, „Społeczeństwo. Studia, Prace Badawcze i Dokumenty z Zakresu Nauki Społecznej Kościoła” 2023, R. XXXIII, nr 4(164).
- «*Ya gotov na lyuboye posrednichestvo*» [«Я готов на любое посредничество»], 3 III 2022, [online] <https://www.kommersant.ru/doc/5239559>.
- «*Ya ros sredi grandioznykh sobytiy moyey Rodiny*». Prokhanov – o voyne, imperii, babochkakh [«Я рос среди грандиозных событий моей Родины». Проханов – о войне, империи, бабочках], 21 VIII 2024, [online] <https://rtvi.com/news/ya-ros-sredi-grandioznykh-sobytiy-moyey-rodiny-prokhanov-o-vojne-imperii-babochkah/>.